लोकशिक्षण–लघुग्रंथमालाः पुस्तक २

हिंदुस्थानचा आर्थिक इतिहास

अर्वाचीन विभाग : इ. स. १८५०–१९३०

लेखक

धनंजय रामचंद्र गाडगीळ, एम्. ए., एम्. लिट्. (केंब्रिज्)
'इंडस्ट्रियल् एव्होल्यूशन् ऑफ् इंडिया' ह्या ग्रंथाचे कर्ते
संचालक, 'गोखले राजकारण-अर्थशास्त्र-संशोधन-मंदिर'
भारत-सेवक-समाज, पुणें

पुणें

शके १८५४] किंमत १२ आणे [इ. स. १९३२

संपादक व प्रकाशकः गणेश गंगाधर जांभेकर
'लोकशिक्षण-लघुग्रंथमाला'
सदाशिव पेठ, पुणें

"अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।
सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥"

मुद्रकः गणेश काशिनाथ गोखले
सेक्रेटरी, श्रीगणेश प्रिंटिंग वर्क्स
४९५-४९६ शनवार पेठ, पुणें

कै० तीर्थरूपांच्या चरणीं

प्रेमादरपूर्वक समर्पण

अनुक्रमणिका



संदर्भ-ग्रंथ

—:०:—

प्रस्तुत विषयावर मराठी भाषेंत एकहि ग्रंथ झालेला आमच्या पाहण्यांत नाहीं. अभ्यासकांस इंग्रजींतील खालील ग्रंथ उपयोगी पडतील:—

R. C. Dutt—*India in the Victorian Age*

D. R. Gadgil—*Industrial Evolution of India*

V. Anstey—*Economic Development of India*

G. Findlay Shirras—*Indian Finance and Banking*

याशिवाय निरनिराळीं सरकारी कमिशनें व कमिट्या-उदाहरणार्थ दुष्काळ कमिशनें, चलनपद्धतिविषयक कमिशनें व कमिट्या, औद्योगिक, जकात, शेतकी व मजूर कमिशनें, बँकिंग कमिट्या-यांचे रिपोर्टहि पाहावे.

हिंदुस्थानचा आर्थिक इतिहास



अर्वाचीन विभाग-इ. स. १८५० ते १९३०

प्रकरण पहिलें

उपोद्घात

गेल्या दीडशें वर्षांत सर्व जगभर आर्थिक व्यवहारांत व व्यवस्थेंत फार मोटी क्रांति घडून आली आहे ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. या क्रांतीस स्थूल मानानें इ. स. १७५०चे सुमारास इंग्लंडमध्यें प्रारंभ झाला असें समजण्यांत येतें. हिचे परिणाम इतर देशांत लगेच दिसून आले नसले, तरी नेपोलियनचा पराभव होऊन युरोपांत शांतता प्रस्थापित झाल्यावर या अर्वाचीन यांत्रिक युगास इतर युरोपीय देशांतहि प्रारंभ झाला; आणि यांत्रिक उत्पादन व कारखान्याची पद्धति (Factory System) यांचा शिरकाव जिकडेतिकडे होऊं लागला. कांहीं देशांत हळूहळू तर कांहीं देशांत फार झपाट्यानें, कांहीं देशांत प्रत्यक्ष नवीन उद्योगधंदे प्रस्थापित होऊन व जुन्या धंद्यांचें परिवर्तन होऊन, तर कांहीं देशांत इतर ठिकाणच्या यांत्रिक उत्पादनामुळें जुने धंदे डबघाईस येऊन, या नवीन युगाचे परिणाम जगभर दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागले. यांत्रिक शोधांमुळें घडून आलेला फरक जरी विशेषतः औद्योगिक उत्पादनांत दिसून आला, तरी त्यामुळें व्यापार व शेती यांचें स्वरूपहि पार पालटलें. अशा या विश्वव्यापी व नानास्वरूपी क्रांतीचा हिंदुस्थानावरहि परिणाम घडून आला हें सांगावयास नको. अर्थात् इतर देशांप्रमाणेंच हिंदुस्थानांतमुद्धा आर्थिक उत्पादन, आर्थिक व्यवहार व आर्थिक संघटना यांचें स्वरूप गेल्या शंभर वर्षांत फार बदललें आहे. याच परिवर्तनाचा इतिहास थोडक्यांत सांगण्याचें येथें योजिलें आहे.

ऐतिहासिक कालाचे आपण आपल्या सोयीकरितां जरी निरनिराळे विभाग कल्पितों, तरी मानवेतिहासांत मागच्याशीं पुढचा संबंध इतका निकट असतो व एकंदर कारणपरंपरा इतकी अखंड असते कीं, अमुक काळीं एक युग संपलें व दुसरें सुरू झालें असें म्हणण्याचा प्रयत्न करणें खरोखर हास्यास्पद होईल. म्हणून हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन इतिहासास प्लासीच्या समरांगणावर सुरुवात झाली, कीं १८१८ सालीं मराठ्यांचा पुरा पाडाव करून इंग्रज हिंदुस्थानचे खरे अधिराज बनले तेव्हां झाली, कीं अगदीं अलीकडे कंपनी सरकारचें आयुष्य संपल्यावर झाली, असले वाद सारखे चालू राहणारच. तथापि या वादांत येथें शिरण्याचें कारण नाहीं. आपल्या दृष्टीनें महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे सर्व हिंदुस्थानभर आर्थिक उत्पादनाच्या व व्यवहाराच्या नवीन कल्पना व पद्धति यांस सुरुवात केव्हा झाली हें निश्चित करणें हा होय. परंतु त्यांतहि हिंदुस्थान देश एवढा अफाट आहे व या देशांतील निरनिराळ्या भागांतील स्थित्यंतरें इतक्या भिन्न वेळेस घडून आलीं आहेत कीं, कांहीं भागांच्या दृष्टीनें एक मर्यादा बरी वाटली, तर इतर भागांच्या दृष्टीनें ती सोयीची वाटणार नाहीं. तेव्हां साधारणपणें आपणांस एवढेंच म्हणतां येईल कीं, आगगाड्यांच्या कालापूर्वी म्हणजे इ. स. १८५० च्या पूर्वी आर्थिक घटनेंत विशेष फरक घडून आला नव्हता आणि यानंतरच नवीन आर्थिक स्थित्यंतर सर्व देशभर झपाट्यानें सुरू झालें. तेव्हां एकोणिसाव्या शतकाचा उत्तरार्धच विशेषतः येथें विचारांत घेतला जाईल.

तथापि या अर्वाचीन कालांत काय काय घडामोडी झाल्या व त्या कसकशा घडून आल्या हें समजून घेण्यास तत्पूर्वी एकंदर हिंदुस्थानची आर्थिक घटना व आर्थिक व्यवहार यांचें स्वरूप कसें होतें याचें थोडक्यांत दिग्दर्शन करणें आवश्यक आहे. गेल्या दीडशें वर्षांत घडून आलेल्या जागतिक क्रांतीचे दोन विशेष आहेत. एक औद्योगिक उत्पादनाच्या पद्धतींत पडलेला फरक; व दुसरा विशेष म्हणजे त्यामुळें

आर्थिक व्यवहाराचें सारखें वाढत असलेलें क्षेत्र. यावरून प्रस्तुत क्रांतीस औद्योगिक व व्यापारी क्रांति असें दुहेरी नांव कधीं कधीं देण्यांत येतें; परंतु या दोन्ही फरकांचा एकमेकांशीं इतका निकट संबंध आहे कीं, व्यापारी क्रांति घडून आल्याखेरीज औद्योगिक क्रांतीस वाव नाहीं असेंच म्हणणें अधिक योग्य होईल.

जुन्या हिंदी आर्थिक घटनेंत व आजकालच्या घटनेंत खरा फरक म्हटला म्हणजे या आर्थिक व्यवहाराच्या क्षेत्रासंबंधींच होय. जुन्या काळीं हें क्षेत्र फार आकुंचित होतें; हल्लीं तें फार विस्तृत झालें आहे. आपल्या समाजाचा पाया पूर्वीपासून आपल्या खेडेंगांवांवर उभारलेला आहे व आजहि खेड्यांचें महत्त्व कायम आहे. मात्र अलीकडे यांचें स्वरूप फार बदललें आहे. हीं खेडीं शंभर वर्षांपूर्वी जवळजवळ सर्वस्वीं स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी होतीं. यांची घटनाच अशा प्रकारची होती कीं, देशावरून केवढ्याहि मोठ्या वावटळी गेल्या तरी त्यांचा ग्रामजीवनास फारसा धक्का लागूं नये. ग्रामाधिकाऱ्यांसच अनेक प्रकारचे मुल्की अधिकार असत आणि गांवांतल्या गांवातच तेथील भांडणेंतंटे तोडण्याची व्यवस्था केलेली होती. गांवांत जें पिकें तेंच तेथील लोक खातपीत असत; आणि मीठ व लोखंड यांसारखे कांहीं जिन्नस सोडल्यास पंचक्रोशींतल्या पंचक्रोशींतच एकंदर लोकांच्या सर्व गरजा भागत असत. या गांवगाड्याचें अगदीं पूर्ण स्वरूप पाहावयाचें तर तें दक्षिणेंतील अलुत्या-बलुत्यांच्या व्यवस्थेंत दिसून येतें. अलुते-बलुते हिंदुस्थानच्या सर्वच भागांत आढळत असें नाहीं. आसाम व बंगाल या प्रांतांत त्यांचा पूर्ण अभाव दिसून येतो, तर इतर प्रांतांतून त्यांची संख्या व हक्क यांच्यासंबंधीं बरेच फरक आढळून येतात. परंतु ग्रामाधिकारी व ग्रामजीवनास आवश्यक असलेला कारागीरवर्ग यांस जमिनीचा अथवा पिकाचा भाग देऊन त्यांस ग्रामसंस्थेंत निगडित करण्याचा प्रकार मात्र सर्रास जिकडेतिकडे आढळून येतोच येतो. हें हिंदी ग्रामसंस्थेचें स्वरूप मूळ कोणत्या कारणानें बनलें गेलें हें निश्चित सांगतां येत नाहीं. वाहतुकीच्या

मार्गांची अल्पता व एकंदर अंतर्गत व्यापारांतील अडचणी यामुळें खेडें-गांवांस विशेष स्वावलंबी बनविण्याकडे प्रवृत्ति झाली असावी. अलुत्या बलुत्याच्या पद्धतीमुळें प्रत्येक खेडेंगांवांतील आर्थिक जीवनाचा व घटनेचा एक सांचाच ठरून गेल्यासारखा होता. शेतकरी व इतर वर्ग यांचे परस्पर संबंध व यांच्या संख्येचें परस्पर प्रमाण हीं प्रत्येक भागांतील खेड्यांपाड्यांकरितां बांधलीं गेलीं होतीं. तेव्हां प्रांताप्रांतांतील अथवा खेड्याखेड्यांतील व्यापार यांचें प्रमाण अगदीं अल्प राहणें सहजिक होतें. कोठें शेतीवरच विशेष भर, तर कांहीं प्रदेशांत उदीमधंद्यांचेंच केंद्रीकरण झालेलें, असा प्रकार हिंदुस्थानांत आढळून येत नसे.

आपलें आर्थिक व्यवहाराचें एकंदर क्षेत्र फार आकुंचित असण्याचें एक कारण आपल्या ग्रामजीवनाची रेखीव व्यवस्था हें झालें; आणि दुसरें कारण म्हणजे वाहतुकीच्या साधनांचा अभाव हें होय. साधारणपणें खुष्कीच्या मार्गापेक्षां जलमार्ग हे व्यापारास जास्त सोइस्कर, सुलभ व स्वस्त असेच आढळून येतात. विशेषतः आगगाड्यांचा प्रसार होण्यापूर्वीं या दोन प्रकारच्या मार्गांतील अडचणी व खर्च यांमधील तफावत फारच मोठी होती; आणि हिंदुस्थानच्या तर बऱ्याच भागांत जलमार्गांचा विशेषच अभाव आपणांस दिसून येतो. देशाच्या विस्ताराच्या मानानें समुद्रकिनाऱ्याची लांबी कमी असून समुद्रकिनाऱ्याच्या बऱ्याच भागावर जलमार्ग धोक्याचा असे. गंगा, ब्रह्मपुत्रा व सिंधु सोडल्या तर ज्यांच्यायोगें दूरपावेतों व्यापार करितां येईल अशा नद्याहि नाहींत. इंग्लंड व जपान यांच्यासारख्या देशांचा समुद्र-किनारा अथवा रशिया व चीन या देशांतील मोठमोठ्या नद्यांचें व्यापारी महत्त्व ध्यानांत घेतलें, म्हणजे वाहतुकीच्या मार्गांत हिंदुस्थानांत केवढ्या मोठ्या अडचणी होत्या हें सहज दिसून येईल. तसेंच पुष्कळ मनुष्यबळ खर्चून जरी पिकांकरितां पाटबंधारे व कालवे जुन्या व नव्या हिंदी राज्यकर्त्यांनीं बांधले, तरी ते वाहतुकीच्या कार्यास उपयोगी पडण्यासारखे बांधतां येणें सहसा शक्य नसे.

याचा परिणाम एकंदर अंतर्गत व्यापारावर होणें स्वाभाविक आहे. हा अंतर्गत व्यापार फार संकुचित होता. देशांतील एका प्रांतांतून दुसऱ्या प्रांतांत माल जाणें फारसें सोपें नव्हतें. मालाच्या वाहतुकीचें मुख्य साधन म्हणजे बैलांचे अथवा उंटांचे तांडे हेच असत. पक्क्या सडका कोठेंच झालेल्या नसल्यामुळें पावसाच्या दिवसांत रहदारी जवळजवळ अजीबात बंद करावी लागत असे. कलकत्त्याहून उमरावतीस माल यावयाचा म्हणजे तो मिर्झापूरपर्यंत बोटीनें येई व बैलांच्या तांड्यांमार्फत उमरावतीकडे जाई. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभीं यासंबंधीं स्थिति काय होती हें बुकॅनन्, मनरो इत्यादि ग्रंथकारांनीं जीं सविस्तर वर्णनें लिहून ठेविलीं आहेत त्यांवरून लक्षांत येण्यासारखें आहे. विशेषतः अठराव्या शतकांत हिंदुस्थानभर माजलेल्या बेबंदशाहीच्या काळांत व्यापारास अडथळे उत्पन्न होऊन त्याची एकंदर घडी विसकटणें साहजिकच होतें. यामुळें कांहीं किराणा माल, कापड, अफू, नीळ वगैरे गोष्टी सोडून दिल्यास व्यापार असा कांहीं नव्हताच असें म्हटलें तरी चालेल. विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट ही कीं, त्यामुळें एका प्रांतांतील किंमती व बाजारभाव यांचा शेजारच्या इतर प्रांतांतील किंमती व बाजारभाव यांच्याशीं कांहींएक संबंध नव्हता. हिंदुस्थानभर धारणीचें मान आज जवळजवळ सारखेंच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. परंतु याच्या उलट शंभर वर्षांपूर्वी अशी स्थिति होती कीं, खानदेशांत जरी सुबत्ता असली तरी पुणें जिल्ह्यांत धारण दुष्काळी झालेली असावी; म्हणजे दुष्काळ हा लहानसहान क्षेत्रापुरतासुद्धां पडणें शक्य होतें; कारण धान्य वाहून नेणें दुरापास्त व अत्यंत खर्चाचें असे.

हें खेडेंगांवांबद्दल झालें. हिंदुस्थानांतील जुन्या काळांतील शहरें, त्यांचें स्वरूप व महत्त्व हा प्रश्न किंचित् वादग्रस्त आहे. या वादाचा थोडासा ऊहापोह पुढें करूं. येथें एवढेंच नमूद करणें जरूर आहे कीं, हीं शहरें उद्योगधंद्यांच्या पायावर वसलेलीं अशीं सहसा नसत. शहरांचे निरनिराळे प्रकार कल्पिले तर कांहीं धार्मिक महत्त्व त्यांस मिळालें म्हणून, तर कांहीं

व्यापारी महत्त्व लाभलें म्हणून नांवारूपाला आलेलीं. परंतु मिर्झापूर अथवा सुरत यांसारखीं केवळ व्यापारामुळें प्रसिद्धीस आलेलीं शहरें फार विरळां. बहुतेक जुनीं शहरें म्हणजे लष्करी छावणीवजा होतीं. राजसत्तेचें अधिष्ठान आहे, दरबारी मंडळीचा आश्रय आहे म्हणून ज्यांस स्थानमाहात्म्य प्राप्त झालें अशाच प्रकारचीं हिंदी शहरें बहुधा असत. या विधानाची सत्यता सिद्ध करणारा मुख्य पुरावा म्हणजे राजसत्तेचा ऱ्हास वा स्थलांतर झाल्यावर या शहरांची स्थिति कशी होत असे हेंच होय. पैठण, विजापूर, गोवळकोंडा, अहमदनगर अशा महाराष्ट्रांतील जुन्या प्रमुख शहरांचा इतिहास पाहिला तर हेंच दिसून येईल. धामधुमीच्या काळांत तर शहरें झटकन मोडकळीस येत.

शहरांची स्थिति व व्यापार ह्या एकंदर बाबीवर नाना फडणविसांच्या वकिलानें त्यांस दिल्लीहून इ. स. १७८७ सालीं लिहिलेल्या एका पत्रांतील खालील उताऱ्यावरून* बराच प्रकाश पडेल:—

"पत्रीं आज्ञा कीं,...पूर्वी मिनेगार दागिने करावयाचे, नक्षे कमलाचे वगैरे पाठविले, ते कोठें आहेत हें लिहून पाठवावें. यंदा मेवा, नासपातीं व द्राक्षें वगैर चांगला पाठवून द्यावा म्हणून पत्रीं आज्ञा...हल्लीं इकडील सविस्तर आमचे यजमानास ही विनंती लिहिली आहे, त्याजवरून ध्यानारूढ होईल. विलायती मेवा यंदा उशीरा आला, व कांहीं पांचसात उंट मार्गांत लुटले गेले, व गरमीचे दिवस समीप आले. एक्या महिन्याचे मुदतीनें मेवा न पोंहचे, व मार्गांतच सडून जाईल, म्हणून विलायतचे मेवे फरेशाही सागितले, त्याजवरून नासपातीं व द्राक्षें न पाठाविलीं...व मिनेगार दागिने करावयाचे नक्षे कमलाचे वगैरे पाठविले ते कोठें आहेत म्हणून पत्रीं आज्ञा. त्यास ते नक्षे आम्हांस ठाऊक नाहींत,...व कारागीर मिनेगार वगैरे हरयेक माणूस पेशजीं दिल्लीस होते, ते तीन वर्षें काळ पडला, याज करितां कांहीं उपासानें माणसें मेलीं, कांहीं लखनऊकडे उठोन गेलीं. दिल्ली आतां आपण पाहिली होती, तशी राहिली नाहीं. नजाफत व कारागिरी

---

* इतिहाससंग्रह—ऐतिहासिक टिपणें, भाग २, पृ. ९५

व चांगली वस्त, पूर्वी आपण पाहिली आहे, त्याप्रमाणें आतां कांहीं दृष्टीस पडत नाहीं. उगेंच दिल्लीचें नांव मात्र राहिलें आहे. इ०"

या शहरांतील एकंदर उद्योगधंद्यांची तऱ्हा पाहिली असतांसुद्धा असें दिसून येईल कीं, त्यांची उभारणी केवळ नागर लोकवस्तीचे मागणीवरच अवलंबून होती. निरनिराळ्या प्रकारच्या कळाकुसरीच्या धंद्यांत हिंदी कारागिरांनीं अत्यंत प्रावीण्य मिळविलें होतें ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. परंतु हे धंदे म्हणजे राजेरजवाडे, सरदार दरकदार यांच्याच आश्रयानें मुख्यत्वें वाढणारे असत, ही गोष्ट विसरतां कामा नये. जरतार, कलाबतू, मलमल, शाली, मिन्याचें अथवा जडावाचें काम, चंदनी लाकडाचें अथवा हस्तिदंती नक्षीकाम ह्या व अशा अनेक चिजा तयार करणाऱ्या कारागिरांची उपजीविका राजाश्रयावर अवलंबून असे हें उघड आहे. सामान्य जनतेस लागणाऱ्या सर्व वस्तूंची पैदास खेड्यांतल्याखेड्यांतच होत असे. नाहीं म्हणावयास कांहीं कापडाच्या पेटा विशेष महत्त्वास चढलेल्या दिसतात. परंतु कापडाच्या या मोठ्या पेटांची मागणीसुद्धा बरीचशी नागर व दरबारीच असे. उदाहरणार्थ नागपूरचा रेशिमकांठी माल पुण्यास दुसऱ्या बाजीरावाच्या अमदानींत अतोनात खपत असे. परंतु तेच पेशवाई बुडाल्याबरोबर पुण्याहून मागणी फार कमी झाली; व ही सर्व मागणी दरबारावर किती अवलंबून असे हें जेंकिन्सनें बिथूरला म्हणजे बाजीरावाकडे नागपुरी माल १८२८ त किती जात असे याविषयीं दिलेल्या आंकड्यांवरून स्पष्ट दिसून येतें. साधारणपणें जाडेंभरडें कापड हा एकच जरा विशेष महत्त्वाचा व्यापारी माल होता. प्रत्येक खेडेंगांवांत कोष्टी असेच असें नाहीं. कोष्टयांचा समावेश अलुत्याबलुत्यांत होत नसे. तेव्हां निरनिराळ्या भागांतून कोष्टयांच्या निरनिराळ्या महत्त्वाच्या पेठा ठरलेल्या असत. या पेठांतील माल जत्रा, उरूस वगैरे निमित्तानें त्या त्या भागांतून विकला जात असे. तथापि जाड्याभरड्या कापडविक्रीचें क्षेत्रहि फार विस्तृत नव्हतें. कारण जवळजवळ प्रत्येक जिल्ह्यांत मोठमोठ्या पेठा असत व जाडेंभरडें कापड फारसें दूरवर पोंचत

नसे. आर्थिक व्यवहाराच्या संकुचित क्षेत्रामुळें खाणेंपिणें, पोशाख व राहणी या बाबतींत स्थानिक फरक किती तरी आढळून येत. मुख्य धान्य, खाण्याचें तेल, अथवा लुगड्यांचा वाण या सर्व गोष्टी स्थानिक पैदाशीवर अवलंबून असत. मापें व वजनें गांवोगांवीं निराळीं ठरणें हेंहि याचेंच द्योतक होय.

ब्रिटिश अमलास सुरुवात झाल्याबरोबर जुनी सामाजिक व राजकीय व्यवस्था मोडकळीस येण्यास प्रारंभ झाला. आर्थिक बाबतींतहि दोन तीन प्रकारचे परिणाम चटकन् दिसून येऊं लागले. ग्रामसंस्था विस्कळित होऊं लागणें हा नवीन प्रस्थापित झालेल्या राजसत्तेचाच परिणाम होता. आजपर्यंत चालत आलेल्या हिंदी राजांची पद्धति निराळी व इंग्रजांची निराळी. ग्रामाधिकारी व ग्रामसंस्था यांच्यामार्फतच बराच कारभार करवून घेण्याकडे जुन्या राज्यकर्त्यांचा कल असे. इंग्रज राज्यकर्त्यांस असें करणें शक्य नव्हतें. सर्व सत्ता केंद्रीभूत होऊन थोड्या इंग्रज अमलदारांच्या हुकमतींत निरनिराळ्या प्रांतांतील कारभार एकजात व एकतंत्री पद्धतीनें चालणें हें इंग्रजी साम्राज्याचें खरें स्वरूप. तेव्हां या नवीन राजवटींत स्थानिक स्वराज्यसंस्थांचा पूर्णपणें ऱ्हास होणें हें अत्यंत साहजिकपणें घडून आलें; स्थानिक संस्थांच्या ऱ्हासाबरोबरच इंग्रजी पद्धतीच्या न्यायमंदिरांची प्रस्थापना झाली व कायदेकानू निश्चित केले गेले. "दामदुप्पट" सारखे नियम अथवा गांवांतल्यागांवांत तंटे तोडण्याची सोय या गोष्टी नाहींशा झाल्या. जुन्या राजवटींत उत्कर्षास आलेले व्यवसाय व घराणीं रसातळास गेलीं आणि नवीन व्यवसायांचीं व नवीन कल्पनांचीं माणसें पुढें सरसावलीं. पेशवाईत कर्ज वसूल करण्यास न्यायमंदिराकडे धाव घेता येत नसे. आतां इंग्रजी कायद्यामुळें या गोष्टी शक्य झाल्या आणि त्यामुळें ऋणको व धनको यांचेमधील संबंध नवीन प्रकारचे बनले गेले. देशांतील लढाया बहुतः बंद झाल्या; चोराचिलटांचा उपद्रव कमी झाला; व त्यामुळें लोकसंख्या वाढीस लागली. या एकंदर राज्यपद्धतींतील फरकाप्रमाणेंच

अत्यंत महत्त्वाची बाब म्हणजे सरकारचें जमीनमहसुलासंबंधींचें धोरण ही होय. अव्वल इंग्रजींतील ब्रिटिश अमलदार येथील मुल्की कारभारांत साहजिकपणें अनभिज्ञ होते; व इतर गोष्टींप्रमाणेंच मुल्की कारभारांतहि इंग्रजी परिस्थितीवरून बांधलेल्या कल्पनांवरूनच प्रथम प्रथम त्यांनीं आपली मुल्की पद्धति बसविली. पुढें जसजसे निरनिराळे बरेवाईट अनुभव आले, निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांचे विचार जसजसे बनत गेले, त्या-प्रमाणें निरनिराळ्या भागांतील मुल्की व्यवहारास वळण लागलें. बंगाल्यांतील जमीनदारी, पंजाबमधील व संयुक्त प्रांतांतील ग्रामसंस्थे-मार्फत जमीनदारी, मद्रास इलाखा व मुंबई इलाखा येथील रयतवारी, मध्यप्रांतांतील मालगुजारी, अशा प्रकारचे भिन्न भिन्न प्रकार बनले. हे प्रकार बनत असतांना एकंदर समाजव्यवस्थेंत मोठमोठे फरक घडून आले. कांहीं वर्गांचा अतिशय फायदा झाला, तर इतरांचा फार तोटा झाला. याशिवाय दुसरी बाब म्हणजे जमीनमहसूल आकारण्यासंबंधींचें धोरण ही होय. जुन्या वसुलाचे आंकडे हे कितपत खरे अथवा खोटे, कितपत ऐन-वसुलीचे अथवा कितपत कमालमर्यादेचे याची इंग्रज अमलदारांस नीटशी कल्पना नव्हती; व एकंदर बऱ्याच लढाया लढाव्या लागल्यामुळें कंपनीस पैशाची नड सारखी भासत असे. यामुळें प्रथम जो जमीनमहसूल आकारण्यांत आला तो बहुतेक सर्व प्रांतांत बेसुमार होता. हा बेसुमार जमीनमहसूल सक्तीनें वसूल करण्यांत किती जुलूम होत आहे व त्यामुळें शेतकऱ्यांची किती हलाखीची स्थिति होत आहे हेंहि या ब्रिटिश अमलदारांस कळून येत नव्हतें. याच सुमारास, म्हणजे एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत सर्वच मालाच्या किंमती थोडथोड्या कमी होत होत्या, म्हणजे जमीन-महसुलाचा बोजा (जमीनमहसूल पैशांत आकारला असल्यामुळें) सारखा वाढतच होता. एकंदरींत ब्रिटिश राजसत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतरचा कांहीं काळ प्रत्येक प्रांतांत धामधुमीचा, हलाखीचा व सामाजिक उलथा-पालथीचा असाच गेला. यानंतर विस्कळित झालेली घडी पुनः कांहींशी

बसली. जमीनमहसुलाचें मान थोडेंसें कमी करण्यांत आलें; किंमती चढूं लागल्या; आणि आर्थिक स्थिति सुधारूं लागली. परंतु त्याबरोबरच उद्योगधंद्यांत मोठमोठे फरक पडूं लागलेच होते. जुने दरबार मोडल्यामुळें कलेला उत्तेजन नाहींसें झालें; व कारागीरवर्ग अन्नान्नदशेस पोहोंचूं लागला. त्यांतच यंत्रशक्तीनें तयार केलेला नवा माल हिंदुस्थानांत जास्त जास्त येऊं लागल्यामुळें आपले धंदे आणखीच बुडणार अशीं स्पष्ट चिह्नें दिसूं लागलीं. अंतर्गत व्यापारांतील बरेचसे जुने अडथळे नाहींसे झाले होते. हळूहळू कपनीसरकारनें रस्ते बांधण्याचें कामहि हातीं घेतलें. पुढें काय होणार याची बरीच कल्पना येऊं लागली. परंतु आगगाडीच्या युगास आरंभ होण्यापूर्वी आमच्या आर्थिक जीवनांत अगदीं मूलभूत असा फरक घडून आला नाहीं. जुन्या राजवटींत व नवीन अमदानींत फार मोठा फरक होता. हा फरक पडल्यामुळें वर दर्शविल्याप्रमाणें एक सामाजिक क्रांतीच घडून आली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. परंतु आर्थिक बाबींत जो फरक घडून आला तो अजून फार महत्त्वाचा नव्हता. खेड्यांचें स्वयंपूर्ण स्वरूप व अंतर्गत व्यापाराचें संकुचित क्षेत्र हीं दोन्ही अद्यापि बहुतेक प्रांतांत कायम होतीं; व हीं कायम असेपावेतों यांत्रिक युगाचा धक्का आमच्या देशास बसला होता असें म्हणतां येत नाहीं.

प्रकरण दुसरें

वाहतुकीच्या साधनांची वाढ व तिचे परिणाम

गेल्या प्रकरणांत दर्शविल्याप्रमाणें हिंदुस्थानभर इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीचा परिणाम केव्हां होऊं लागला हें अगदीं नक्की सांगणें कठीण आहे. परंतु परराष्ट्रीय व्यापारांत जे कांहीं ठळक ठळक फरक इ. स. १७५० च्या पुढें झाले, त्यांवरून हा परिणाम कसा होत गेला व त्याचें क्षेत्र कसें वाढूं लागलें हें कळून येण्यासारखें आहे. युरोपीय राष्ट्रांचा हिंदुस्थानाशीं जो प्रत्यक्ष व्यापारी संबंध आला तो प्रथम मसाल्याच्या पदार्थांच्या व्यापारामुळें होय. मसाल्यास लागणाऱ्या मिरीं वगैरे जिनसांचा व्यापार फार किफायतशीर असल्यामुळें तो आपल्या ताब्यांत असावा असें प्रत्येक युरोपीय राष्ट्रास वाटत होतें; आणि म्हणून तुर्कांनीं भूमध्यसमुद्राच्या पूर्वेकडील सर्व प्रदेशाचा ताबा घेतल्यावर आशियांत पोंचण्याचा जलमार्ग शोधण्याची खटपट तिकडे सुरू झाली. पुढें जलमार्गानें जावा वगैरे बेटांशीं दळणवळण सुरू झाल्यावर ह्या गोऱ्या व्यापाऱ्यांस असें आढळून आलें कीं, त्या बेटांत हिंदुस्थानच्या कापडास मागणी फार आहे व आपण त्यांस हें कापड पुरविल्यास आपला व्यापार फार सुकर होईल. एवढ्याचकरितां युरोपीय व्यापारी आपल्या वखारी हिंदुस्थानांत स्थापूं लागले. पुढें पुढें हिंदी कापड व हिंदी कळाकुसरीच्या जिनसा यांना खुद्द युरोपांतच मागणी बरीच दिसून आली; आणि हा व्यापारहि बराच मोठा व किफायतशीर झाला. उलटपक्षीं हिंदुस्थानांत युरोपीय वस्तूंचा फारसा खप होत नसे व हिंदुस्थानांत सोनेंचांदी पाठवूनच येथील माल युरोपीय व्यापाऱ्यांस विकत घ्यावा लागे. अगदीं १७५० पावेतों ईस्ट इंडिया कंपनी दरवर्षी इतर मालापेक्षां सोन्याचांदीचीच आयात हिंदुस्थानांत अधिक करीत असे. १७५७ च्या पुढें कंपनीच्या ताब्यांत हिंदुस्थानांतील बराच मुलूख आल्यानंतर ही सोन्याचांदीची आयात बंद झाली. १७९० च्या सुमारास

कंपनीच्या हिंदी व्यापाराची स्थिति पाहिली असतां असें दिसून येईल कीं, हिंदुस्थानांतून यावेळपावेतों निर्गतीची खरी महत्त्वाची बाब म्हणजे कापड हीच होती. या वेळेस इंग्लंडमध्यें यंत्राच्या साहाय्यानें सूत निघूं लागलें होतें; पण मागाचीं यंत्रें अद्यापि प्रयोगावस्थेंतच होतीं. एकंदरींत तिकडे कापडाचा धंदा ऊर्जितावस्थेंत होता; परंतु उच्च दर्जाच्या हिंदी कापडाला अजून मागणी बरीच होती. कॅलिको, मलमल वगैरे कापड ही खरी महत्त्वाची बाब; यांशिवाय रेशीम, साखर, सोरा, नीळ, या इतर निर्गतीच्या वस्तु होत्या. याच सुमारास आयात होत असे ती निरनिराळ्या, विशेषतः युरोपीय लोकांस लागणाऱ्या वस्तूंची. उदाहरणार्थ 'बीयर'ची व युरोपीय दारूची बरीच आयात होत असे. सारांश, हिंदुस्थानांत परदेशी मालाचा खप फारसा नव्हता. आयातींतील लक्षांत घेण्यासारख्या प्रमुख गोष्टी म्हणजे लोकरी कापड, तांबें, आणि लोखंड व पोलाद या होत्या.

१८५० च्या सुमारास जर हिंदुस्थानच्या परदेशी व्यापाराची स्थिति पाहिली तर एवढ्या अवधींत केवढा मोठा फरक घडून आला होता हें आपल्या लक्षांत येईल. उदाहरणार्थ १८४१-४२ सालचे आंकडे घेतल्यास असें दिसून येतें कीं, या वर्षी हिंदुस्थानांतून कलकत्ता, मद्रास व मुंबई या तीन बंदरांतून १४ कोटि रुपयांचा माल परदेशीं रवाना झाला होता. यापैकीं अफू, नीळ व कापूस या तीन जिनसांची निर्गत प्रत्येकीं अडीच कोटि रुपयांवर झाली होती. बाकी उरलेल्यांत साखर सव्वा कोटि, रेशीम व रेशमी कापड एखादा कोटि व धान्य अर्धा कोटि या ठळक बाबी होत्या; आणि एकंदर निर्गत झालेल्या साध्या कापडाची किंमत पुरी अर्धा कोटीहि नव्हती. येथें लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट ही कीं, कापसाच्या एकंदर निर्गतीपैकीं जवळजवळ अर्धी निर्गत चीन देशांत झालेली होती. याच्या उलट फरक आयातीच्या बाबतींत पडला होता. १८४६ सालीं विलायतेंतून हिंदुस्थानांत ६.७० कोटि रुपयांचा माल आला, त्यांतील मुख्य बाबी पुढीलप्रमाणें होत्या. कापड ३.३७ कोटि

रुपये; सूत ८४ लक्ष रुपये; लोकरी कापड ५९ लक्ष रुपये; तांबें व पितळी माल ४५ लक्ष रुपये; लोखंड व पोलाद १६ लक्ष रुपये.

म्हणजे १८०० ते १८५० या पन्नास वर्षांत हिंदुस्थानच्या परराष्ट्रीय व्यापारांत खरी क्रांति घडून आली. हिंदुस्थान कापड बरेंच पुरवीत होतें तें पुरवीनासें झालें आणि त्याऐवजीं नीळ, अफू व कापूस यांची निर्गत करूं लागलें; आणि आयातींत इतर सर्व गोष्टींपेक्षां मँचेस्टरचें कापड हीच महत्त्वाची बाब होऊन बसली. परराष्ट्रीय व्यापाराचें स्वरूप १८५० पूर्वीच असें बदललें होतें; पण याचा परिणाम हिंदी आर्थिक घटनेवर फारसा घडून आला नव्हता. कारण अजून परराष्ट्रीय व्यापाराचें एकंदर प्रमाण अल्प असून परराष्ट्रीय व्यापाराच्या फरकांचे परिणाम सर्व हिंदुस्थान-भर दिसून येत नव्हते. निर्गतीच्या महत्त्वाच्या बाबींपैकीं नीळ व अफू यांची पैदास कांहीं विवक्षित क्षेत्रांतच होत असे आणि यांच्या वाढत्या व्यापाराचा परिणाम जिकडेतिकडे फैलावला नव्हता. कापसाच्या निर्गतीची गोष्ट कांहींशी निराळी होती. परंतु कापसाच्या निर्गतीचा परिणामहि फार अल्प क्षेत्रावरच घडून आलेला होता. याचें कारण म्हणजे खुष्कीच्या मार्गानें वाहतूक करण्याची महार्घता हें होय. सबंध हिंदुस्थानांतून होणाऱ्या कापसाच्या निर्गतीपैकीं अर्धी निर्गत गुजराथेंतून या काळीं होत असे; कारण कीं, गुजराथेंतील कापूस पिकणाऱ्या जिल्ह्यांतच उत्तम बंदरें होतीं. बहुतेक भडोच, सुरत, धोळेरा, भावनगर, घोघो या बंदरांतून हा कापूस निर्गतीकरितां मुंबईस जाई. याच्या खालोखाल खानदेशी कापूस कल्याण व पनवेल या बंदरांच्या द्वारा जाई. तेव्हां हे कांहीं भाग सोडून दिले तर परदेशी व्यापाराच्या बदललेल्या स्वरूपाचा फारसा परिणाम हिंदी शेतकऱ्यावर झाला असें दिसून येत नाहीं.

अर्थात् आयातींत घडून आलेल्या फरकाबद्दल असें म्हणतां येत नाहीं. यांतील खरा फरक म्हणजे कापडाच्या व्यापारासंबंधींचा होय. १८०० च्या सुमारास जी मोठी कापडाची निर्गत हिंदुस्थानांतून होत

असे, ती या पन्नास वर्षांत जवळजवळ पूर्णपणें बंद पडून तिच्याऐवजीं फार मोठ्या प्रमाणावर कापडाची आयात होऊं लागली हें उघड आहे. याचा परिणाम अर्थात् कापडाच्या धंद्यावर व एकंदर कोष्टीवर्गावर फार मोठा झाला असला पाहिजे. या सर्व बाबींचा तपशीलवार विचार करण्यास पुरेशी सामग्री आपणांस उपलब्ध नाहीं; आणि या सामग्रीच्या अभावीं हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत कसकशीं स्थित्यंतरें या काळांत होत गेलीं हें सांगणें कठीण आहे. परंतु ठोकळ ज्ञानानें असें म्हणतां येईल कीं, या काळांत कापडाचा धंदा विशेष डबघाईस आला तो मुख्यत्वें बंगाल, आंध्रप्रांत व गुजराथ या भागांत आला असावा. कारण कापडाची निर्गत जी विशेष होत असे ती या भागांतूनच; आणि हे भाग जलमार्गानें विशेष सुकर असल्यामुळें कापडाच्या आयातीचे दुष्परिणाम यांसच प्रथम भोगावे लागले असतील. १८५०च्या सुमारास इंग्लंडमधून हिंदुस्थानांत जवळजवळ २० कोटि वार कापडाची प्रतिवर्षी आयात होत असे. या वेळेस एकंदर कापडाचा खप देशांत काय होता हें सांगणें अशक्य आहे. परंतु आयात झालेलें कापड सगळीकडे सारखेंच वांटलें जात असेल हें संभवत नाहीं. तेव्हां या आयातीमुळें कांहीं विशिष्ट भागांतील कापडाच्या धंद्यास बराच धक्का बसला असला पाहिजे हें निर्विवाद होय.

याप्रमाणें जरी कांहीं भागांत आर्थिक घडामोडी होण्यास १८५०च्या पूर्वीच प्रारंभ झाला होता, तरी सबंध देशाचा विचार केला असतां या-वेळपर्यंत परदेशी व्यापाराची व अंतर्गत व्यवहाराची सांगड फारशी बसली नव्हती, असेंच दिसून येईल. उदाहरणार्थ खानदेशी कापसास जरी थोडीबहुत परदेशी मागणी असली, तरी मध्यप्रांतांतील कापसाची मोठ्या प्रमाणावर निर्गत होणें अशक्य होतें. मध्यप्रांतांतील कापूस जात असे तो मिर्झापुरास बैलांच्या तांड्यांमार्फत अथवा मुंबईस बैलगाड्यांतून. परंतु १८५० च्या सुमारास मुंबईच्या वाहतुकीचा खर्च दर ७ मणांच्या गाडीमागें जवळ-जवळ ५० रुपये पडत असे.

वाहतुकीचीं साधनें आणि मार्ग यांची सुधारणा घडवून आणण्याचें कार्य कंपनी सरकारनें १८३० च्या पूर्वी फारसें हातीं घेतलें नव्हतें. मद्रास इलाख्यांत तर जवळजवळ १८५० पावेतों पक्क्या सडका अशा नव्हत्याच असें म्हटलें तरी चालेल. मुंबई इलाख्यांत १८३० सालीं बोर घाटाचा एक तेवढा चांगला रस्ता अस्तित्वांत होता. १८३० च्या पुढें नवीन रस्त्यांचीं कामें बरींच हातांत घेण्यांत आलीं. १८५० सालपावेतों कलकत्ता ते बनारस व मुंबई ते आग्रा हे दोन मोठे रस्ते पुरे करण्यांत आले होते. व मिर्झापूरपासून नागपूरपर्यंत एक बिनपुलाची साधारण सडक आखण्यांत आली होती. लॉर्ड डलहौसी यांच्या कारकिर्दीत हें रस्ते बांधण्याचें काम विशेष नेटानें पुढें सरसावलें. महा-राजमार्ग (ग्रँड ट्रँकरोड) कलकत्त्यापासून दिल्लीपर्यंत पुरा केला गेला; व पुढें लाहोर-पेशावरपर्यंतहि तो पोंचविण्याचें काम सुरू झालें. सरकारी रस्ते व इमारती यांकरितां एक नवीन खातें निर्माण करण्यांत आलें; आणि तिन्ही इलाख्यांतील वाहतुकीच्या मार्गांच्या खर्चवेंचासंबंधीं विचार करण्याकरितां तीन कमिशनें नेमण्यांत येऊन प्रत्येक इलाख्यांत नवीन रस्ते बांधण्यास आरंभ झाला. परंतु लॉर्ड डलहौसी यांच्या कारकिर्दीपावेतों रस्त्यांच्या अभावामुळें पावसाळ्यांत मालाची नेआण तर जिकडेतिकडे बंद असेच, पण इतर ऋतूंतहि गाड्या चालूं शकतील असे रस्ते थोडेच असत. यामुळें या काळांत व्यापाराची खरी वाढ ही ज्या भागांत नद्या अथवा कालवे बोटींच्या रहदारीस योग्य असत अथवा जो भाग समुद्रकिनाऱ्यालगतचा होता त्या भागांतच झाली.

लॉर्ड डलहौसींनीं रस्ते सुधारण्याच्या कामीं बरीच खटपट केली. परंतु त्यांचें खरें महत्त्वाचें कार्य म्हणजे रेल्वे कंपन्या स्थापण्यास मदत करून एकंदर हिंदुस्थानांतील आगगाड्यांच्या मार्गांची दिशा निश्चित करणें हें होय. हिंदुस्थानांत आगगाड्यांचे रस्ते बांधण्याचा विचार १८४४ सालापासून सारखा होत होताच. परंतु शेवटीं कंपनीसरकार व खाजगी इंग्रज कंपन्या

यांतील करारमदार लॉर्ड डलहौसींच्या कारकिर्दीतच ठरले गेले व आगगाड्यांचे मार्ग आखण्याचें धोरण डलहौसीसाहेबांनींच निश्चित केलें. इतर बऱ्याच देशांत आगगाड्यांची वाढ झाली ती खाजगी कंपन्यांच्या द्वारें परस्पर बराच व्यापार असलेल्या जवळजवळच्या शहरांचे दरम्यान लोह-मार्ग बांधून झाली. कारण कीं, एकदम फार दूरवर रस्ता बांधला असतां, त्याकरितां लागणाऱ्या मोठ्या भांडवलाच्या मानानें वाहतुकीपासूनचें उत्पन्न निदान सुरुवातीस मिळण्याची शक्यता नसे. परंतु हिंदुस्थानांत कंपनी सरकारनें रेल्वे कंपनीच्या भांडवलावर कांहीं किमान मर्यादेपावेतों व्याज देण्याची हमी घेतल्यामुळें सरकार आखून देईल त्या मार्गानें एकदम आगगाड्या बांधल्या गेल्या. सरकारी धोरणाचे मुख्य उद्देश दोन प्रकारचे होते. सैन्याची हालचाल सुलभ व्हावी म्हणून आगगाड्या बांधावयाच्या, हा पहिला; आणि हिंदुस्थानांतील कच्च्या मालाची, विशेषतः कापसाची निर्गत स्वस्त व्हावी हा दुसरा. हे दोन उद्देश ध्यानांत घेऊन लॉर्ड डलहौसींनीं आगगाड्यांचे रस्ते बांधण्याचा कार्यक्रम आखला. १८५० च्या सुमारास निरनिराळ्या कंपन्या अस्तित्वांत येऊन कामास सुरुवात झाली; आणि पंधरा वर्षांच्या आंत कलकत्ता, मुंबई व मद्रास या तिन्ही बंदरांपासून त्यांच्या-जवळील सर्व सुपीक प्रदेशांपावेतों आगगाड्या बांधल्या गेल्या. सन १८६५त कलकत्त्यापासून अलाहाबाद व राणीगंजपावेतों मार्ग सुरू होता आणि पुढील जबलपूर व दिल्लीकडील मार्गाचें काम चालूं होतें; मुंबईपासून खांडवा, उमरावती, सोलापूर व अहमदाबाद येथील वाहतूक सुरू झाली होती; आणि मद्रासपासून त्रिचनापल्ली, बेंगळूर, कडप्पा व कोईमतूर मार्गानें पश्चिम किनाऱ्यावरील बेवूरपावेतों रस्ता पुरा झाला होता. तसेंच पंजाबा-मध्यें मुलतान-अमृतसरचे दरम्यान व दिल्लीपासून पुढें, आणि बंगाल्यांत कलकत्त्याहून डाक्काचे बाजूला काम झपाट्यानें चालूं होतें. १८७१ सालीं मुंबई व कलकत्ता यांचा जबलपूर-मार्गानें, मुंबई व मद्रास यांचा रायचूर-मार्गानें आणि कलकत्ता व मुलतान यांचा अलाहाबाद, दिल्ली व लाहोर

या मार्गानें संबंध जोडला गेला होता. अशा रीतीनें केवळ पंधरावीस वर्षांच्या आंत वाहतुकीची जी मुख्य अडचण ती हिंदुस्थानच्या बहुतेक सर्व भागांत एकदम सुटल्यासारखी झाली; आणि बहिर्गत व अंतर्गत व्यापारास एकदम चालना मिळाली.

वाहतूक सुकर होऊन व्यापार असा झपाट्यानें वाढीस लागल्यामुळें जगांत इतरत्र चाललेल्या उलाढालींचे आर्थिक परिणाम हिंदुस्थानभर भासूं लागले व हिंदुस्थानच्या आर्थिक इतिहासाच्या अगदीं अर्वाचीन विभागास सुरुवात झाली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. अंतर्गत व्यापाराबद्दल आपणांस भरपूर माहिती नाहीं; तरी परराष्ट्रीय व्यापाराच्या आंकड्यांवरून वरील सिद्धांताचें समर्थन करितां येईल. हिंदुस्थानांतील कापूस इंग्लंडमधील कारखान्यांस पुरवितां येईल किंवा नाहीं याचा विचार ब्रिटिश व्यापारी नेहमीच करीत आले होते; आणि १८५० च्या अलीकडे कांहीं वर्षें हिंदुस्थानांतून कापसाची निर्गत वाढली होती हें वर दर्शविलेंच आहे. परंतु या वाढीस जुन्या परिस्थितींत कांहीं मर्यादा होती ती ओलांडणें सुधारलेल्या वाहतुकीच्या साधनांमुळें शक्य झालें; आणि ही मर्यादा ओलांडण्याचा प्रसंगहि अमेरिकेंतील युद्धामुळें सहजच आला. इंग्लंडमधील गिरण्यांची मुख्य भिस्त अमेरिकेंतील कापसावर असे. परंतु युद्धामुळें अमेरिकेंतील कापसाचा पुरवठा एकाएकीं कमी झाला आणि त्यामुळें लँकाशायरमध्यें कापसाचा दुष्काळ पडला. अशा वेळीं मिळेल तो व मिळेल तेथून कापूस विकत घेणें प्राप्त झालें व हिंदी कापसास इंग्लंडकडून मागणी अतोनात वाढली. हिंदी कापसाचा भावहि झपाट्यानें वाढला; तो इतका कीं, केवळ चार वर्षांत तो चौपटीहून अधिक झाला! कापूस पिकविणें अतिशय किफायतशीर झालें व त्यामुळें कापसाच्या लागवडीस उत्तेजन मिळालें. कांहीं वर्षेंपावेतों कापूस पिकणाऱ्या प्रदेशांतील शेतकऱ्यांची चंगळ झाली. १८५० सालीं जवळजवळ २ कोटि रुपये किंमतीच्या कापसाची हिंदु-

स्थानांतून निर्गत झाली होती, १८६० सालीं ही निर्गत साडेपांच कोटि रुपयांपर्यंत वाढली, तर १८६५ सालीं या निर्गतीची किंमत साडेसदतीस कोटि रुपये भरली! अर्थात् या युद्धाच्या वेळेस चढलेले हे भाव पुढें लगेच उतरले व हिंदी कापसाला यानंतर युद्धकालीं जी मागणी होती ती सारखी टिकली नाहीं. परंतु येथें विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट ही कीं, या अमेरिकेंतील युद्धाचे परिणाम जसे हिंदुस्थानभर दिसून आले, तसे यापूर्वी कोणत्याच परराष्ट्रीय उलाढालीचे दिसून आले नव्हते; आणि अगदीं शेतकऱ्यालाहि चटकन् भासणारी अशी ही बाहेरील जगांतील पहिलीच गोष्ट होती. कापसाच्या तेजीच्या भावांमुळें निरानिराळ्या प्रांतांत १८६० ते १८७० या दशकांत बराच पैसा ओतला गेला. त्यामुळें जमिनीच्या किंमती चहूंकडे वाढल्या व शेतकऱ्याची स्थिति सकृद्दर्शनीं तरी फार भरभराटीची दिसून आली.

ज्याप्रमाणें अमेरिकेंतील युद्धामुळें हिंदी कापसास एकदम नवीन मागणी आली, त्याप्रमाणें क्रिमियांतील युद्धामुळें हिंदी गोणपाटाची माहिती युरोपांत विशेष झाली. यापूर्वी युरोपांत पोतीं, दोरखंड वगैरे बनविण्यास रशियांतील तागाचा विशेष उपयोग करण्यांत येत असे. परंतु क्रिमियांतील युद्धामुळें जेव्हां या तागाचा तुटवडा पडला, तेव्हां त्याऐवजीं हिंदुस्थानांतील गोणपाट जास्त वापरण्यांत येऊं लागलें. हळूहळू हें गोणपाट अधिक चांगलें असें आढळून आल्यामुळें त्याची मागणी वाढून त्या व्यापारास व तागाच्या लागवडीस जोर चढला. कापूस आणि ताग यांच्याप्रमाणेंच इतर शेतीच्या पैदाशीची स्थिति होती. कारण सडका व आगगाड्या यांच्या प्रसारामुळें हिंदुस्थानांतील बहुतेक प्रांतांतील कच्चा माल परदेशीं पाठविणें सुलभ होऊन परराष्ट्रीय व्यापार फार भरभराटीस आला. त्यांतच १८६९ सालीं सुएझचा कालवा बांधला गेल्यामुळें युरोपांत येथील माल आणें विशेषच सोपें झालें. १८५०च्या सुमारास हिंदुस्थानांतून निर्गतीच्या महत्त्वाच्या बाबी अफू, नीळ, कापूस व साखर या चारच होत्या. यांच्या

खालोखाल धान्य, कापड आणि रेशीम व रेशमी माल यांची कांहींशीं निर्गत होत असे. १८५० च्या पुढील पंधरावीस वर्षांत या व्यापारांत फार मोठा फरक घडून आला. एक तर व्यापाराचें मान फार वाढलें. एकंदर निर्गत मालाची किंमत १८५० सालीं सोळासतरा कोटि रुपये होती, ती वीस वर्षांच्या आंत ५० कोटि रुपयांपर्यंत पोंचली. (१८६४ ते १८८६ या वर्षी तर कापसाच्या भावाच्या आत्यंतिक तेजी-मुळें एकंदर ६५ कोटि रुपयांपर्यंत परदेशीय निर्गत मालाची किंमत आली.) या निर्गतीच्या किंमतीची वाढ पुढेंहि अशीच टिकून राहिली. १८८१ च्या सुमारास हा आंकडा ८० कोटि रुपयांपर्यंत गेला व १८९५ सालीं तो १०० कोटि रुपयांवर चढला. परंतु एकंदर व्यापाराचें मान व किंमत हीं वाढलीं एवढेंच नव्हे, तर या व्यापारांत बऱ्याच नवीन वस्तु आतां महत्त्व पावल्या. व्यापाराच्या वाढीच्या मानानें फक्त कापूस व अफू एव-ढ्याच जुन्या बाबी वाढल्या; निळीचा व्यापार थोडासा वाढला; परंतु साखर, कापड, रेशीम व रेशमी माल यांचें महत्त्व अगदीं कमी झालें. उलटपक्षीं, तांदूळ– आणि १८८० सालच्या पुढें गहूं–जवस, शिरस, इत्यादि गळिताचीं धान्यें, गोणपाट, कातडीं, चहा व कॉफी, लाख इत्यादि अगदीं नवीन अशा मालाची निर्गत फार मोठ्या प्रमाणावर होऊं लागली. याप्रमाणें परराष्ट्रीय व्यापाराच्या स्वरूपाचें परिवर्तन पुरें होऊन आतां हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांमधील शेतकी पैदास हीच हिंदुस्थानांतून होणारी खरी निर्गत असें झालें.

सडका व आगगाड्या यांच्या प्रसारामुळें हिंदुस्थानांत जो मोठा फरक घडून आला तो हा कीं, जुन्या कालाप्रमाणें आतां प्रत्येक टापू स्वतंत्र व स्वावलंबी असा राहिला नाहीं. इतर प्रांतांत व परदेशांत आपल्या मालास मागणी आहे हें शेतकऱ्यास कळून आलें; आणि तसेंच परदेशचा व पर-प्रांतींचा मालहि हिंदुस्थानभर जिकडेतिकडे पसरूं लागला. हा दुसऱ्या प्रकारचा फरक विशेषतः दुष्काळाच्या प्रसंगीं निदर्शनास येऊं लागला.

अवर्षण व दुष्काळ हीं अनादि कालापासून या देशांतील लोकांच्या परिचयाचीं आहेत. दुर्गादेवीच्या दुष्काळासारख्या कांहीं दुष्काळांनीं सबंध प्रांतचे प्रांत असे उध्वस्त करून टाकले कीं, त्यांची स्मृति शतकेंच्या शतकें लोकांत टिकून राहिली. अवर्षण पडून अथवा अतोनात किंवा अवेळीं पाऊस पडल्यामुळें पिकांची नासाडी होऊन खाण्यास दाणागोटा नाहींसा होणें म्हणजे दुष्काळ. याच्या निवारणार्थ लोकांनीं धान्य पेंवांत राखून ठेवणें व राज्यकर्त्यांनीं भावी आपत्ति टाळण्याकरितां धान्याचीं कोठारें बांधणें हाच सर्वमान्य उपाय होता. जेव्हां वाहतुकीचीं साधनें फार अल्प होतीं तेव्हां धान्य फार दूरवर वाहून नेणें शक्य नव्हतें; आणि कोणत्याहि टापूंतील धान्य व चारा यांचा पुरवटा नाहींसा झाला म्हणजे तेथें प्राणहानि फार होऊन सर्व जनता देशोधडीस लागे.

इ. स. १७८४ सालीं उत्तर हिंदुस्थानांत पडलेल्या भयंकर दुष्काळाचें तत्कालीन पत्रांत केलेलें वर्णन वाचून जुन्या काळच्या दुष्काळाच्या भीषण स्वरूपाची खरी कल्पना होते. पुढील उतारा पाहा:—"या प्रांतीं पाऊस प्रथम आरद्रापासून आश्लेषापावेतों काय पडला असेल. त्याजवर जोरी बाजरी वगैरे पेरण्या जाल्या. मघापासोन अगदीं पाऊस उघडला. बाजरी वाळून उडाली. पुढें रबीचे पेरेच नाहीं जाले! हा मुलूख आधींच लुटला गेला. लोक कंगाल जाले. सांप्रत सुका पडला. या देशांत लष्करांत महागाई. बारा तेरा शेर धारण आज आहे. उद्यां ईश्वर जाणे! असीच गती अंतरवेद, दिल्ली, लाहोर, कश्मीरपावेतों जाली. मुलूख तिकडील उठून दक्षणेस येतात. हजारों लाखों माणूस भिकार लष्करांत आलें. माळव्यांत जातात. अन्न मिळत नाहीं. उपासानें माणूस फार मरतें. संहारच होऊं लागला आहे. लखनऊ व श्रीकाशी प्रांतीं हीच दशा जाली. कंगाल लखनऊंत फार आलें. त्याची वस्ती मिर्जा अमानीनें वेगळीच करविली. दर माणसीं दोन पैसे रोज देतो." * याच

* **इतिहाससंग्रह**--ऐतिहासिक टिपणें, भाग ५, पृ. ५

दुष्काळाबद्दल आणखी एका पत्रांत खालील मजकूर आढळतोः– "अनावृष्टीमुळें रयत झाडून येथवर मेली कीं, एकला गांव निमाणसी झाला. एके घरचीं माणसें दहावीस जीं असतील तीं झाडून घरांत मेलीं. प्रेतें उचलावयास कोणी राहिलें नाहीं! हाडांचे सांपळे घरांत तसेच पडून राहिले! वांचले ते लौकर अधीर होऊन निघोन देशांतरास गेले. पूर्वेस फार गेले. दक्षणेस लाखों माणूस गेलें. ग्वालेरचे मुक्कामीं लष्करांतून पुढें जात. हजारोंहजारांच्या झुंडी एकामागें एक जात होत्या. मारवाडची हीच दशा. माळवा, नेमाड, बराणपूर हीं टाकून पुढें झुंडी गेल्या."*

१८०२ सालीं आपल्या दक्षिण प्रांतांत असाच मोठा दुष्काळ पडला होता. अनंतफंदीनें तत्संबंधीं केलेल्या वर्णनांतून पुढील कांहीं ओव्या उद्धृत केल्या आहेतः–" वृक्षास न राहे एक पर्ण। मग अपक्क राहतील कोठून। सोतरोठे बरबडे भक्षून। तरी वांचले नाहींत ॥७१॥ वृषभ धेनु सूकर श्वानें। मत्र्य मंडूक गणपतीवाहनें। सर्वही भक्षिलें भिकाऱ्यानें। शेवटीं प्राण गेलेहो ॥ ७२ ॥ असें जें भक्षूं नये तें भक्षिलें। शेवटीं ईश्वरीं उपेक्षिलें। त्यांतून चवथाई रक्षिलें। तीन हिस्से गतप्राण ॥ ७४ ॥ हातानें तोलावें सुवर्ण। धान्य मोजावें ताजव्यानें। अच्छेर दीडपाव दाणे। रुपयाचे तेही न मिळे ॥ ७५ ॥ कोण प्रेताला ओढितो। येथें अवघ्यांचा प्राण जातो। कोण कोणाचा समाचार घेतो। यांत वांचतो कोणता ॥ ८२ ॥ सरी सर्वत्रलागीं जाणा। एकसारख्याची वेदना। घनाढ्यासि न मिळे दाणा। मग निर्धन कैसा वांचतो ॥ ८३ ॥ "×

आगगाड्यांच्या प्रसारामुळें दुष्काळाचें हें मूळचें स्वरूप अगदीं पालटूं लागलें. १८६८–६९ सालीं राजपुतान्यांत पडलेला दुष्काळ हा जुन्या स्वरूपाचा शेवटचा दुष्काळ असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. या वेळेस माणसें व गुरें यांची अतोनात हानि झाली; आणि आग्रा, दिल्ली वगैरे

* **इतिहाससंग्रह**–ऐतिहासिक टिपणें, भाग ५, पृ. ११.

×अनंतफंदीकृत **श्रीमाधव ग्रंथ**, अध्याय ६

शहरें राजपुतान्यांतील भिकारानें भरून गेलीं. परंतु निरनिराळ्या प्रदेशांत रस्ते व आगगाड्या बांधल्या गेल्या तेव्हां बाहेरून धान्याचा पुरवठा करण्याची सोय करतां येऊं लागली. दुष्काळ म्हणजे आतां धान्याचा पूर्ण अभाव असें नसून केवळ धान्याची महागाई आणि पिकें बुडाल्यामुळें शेतकऱ्यांस व एकंदर खेडयापाडयांतील जनतेस उपजीविकेचें साधन नाहींसें होणें असें झालें आहे. दुष्काळाच्या या बदललेल्या स्वरूपामुळें शेतकऱ्याचा फार फायदा झाला व आपल्या एकंदर आर्थिक जीवनांत मोठा फरक पडला हें उघड आहे. अजून दुष्काळाची भीति शेतकऱ्याच्या मनांत कायम आहे; आणि अवर्षणामुळें तो अन्नास महाग होतो, त्याच्या गुराढोरांची नासाडी होते, तसेंच तो कर्जात बुडून जातो हें खरें. परंतु दुष्काळामुळें पूर्वीप्रमाणें खेडींच्या खेडीं ओस पडणें व मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या कमी होणें हा प्रकार आतां राहिला नाहीं.

प्रकरण तिसरें

जुन्या उद्योगधंद्यांचा ऱ्हास व नवीनांचा उगम

गिरण्या व कारखाने निघण्यापूर्वी हिंदी उद्योगधंद्यांचें सर्वसाधारण स्वरूप काय होतें हें पहिल्या प्रकरणांत दर्शविलेंच आहे. या जुन्या उद्योगधंद्यांवर बदलत्या परिस्थितीचा काय परिणाम झाला व नवीन प्रकारचे उद्योगधंदे कसे अस्तित्वांत आले याचा विचार आतां करावयाचा आहे.

नागर कलाकुसरीचे धंदे, खेडेगांवांतील साधे उद्योगधंदे आणि यांशिवाय देशभर ठिकठिकाणीं विखुरलेले लहानलहान पण महत्त्वाचे लोखंड, कांच, कागद असे धंदे, हे जुन्या हिंदी उद्योगधंद्यांचे निरनिराळे प्रकार मानतां येतील. नागर उद्योगधंदे नानाप्रकारचे होते. हिंदुस्थानभर निरनिराळीं शहरें आपापल्या कारागिरीबद्दल प्रसिद्ध होतीं. हिंदी कापड तर जगद्विख्यात

होतें. ढाका व चंदेरी येथील मलमल अथवा बनारस व अहमदाबाद येथील किनखाब यांना जुन्या काळीं जावापासून युरोपपर्यंत सारखीच मागणी असे. हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांत हरतऱ्हेच्या साध्या व रेशमी कापडाकरितां लाहोर, अमृतसर, दिल्ली, लखनौ, बनारस, मुर्शिदाबाद, अहमदाबाद, सुरत, नागपूर, उमरेड, पुणें, येवलें, मच्छलीपट्टण, मथुरा अशा अनेक पेठा प्रसिद्ध होत्या. बंगाल्यांतील मुर्शिदाबाद व माल्दा येथील रेशमी माल अथवा लखनौचें चिटाचें कापड यांस विलायतेंतहि अतिशय मागणी असे. जरतारी व कलाबतूचें काम लाहोर, दिल्ली, बनारस, बऱ्हाणपूर, अहमदाबाद, सुरत, पुणें, मदुरा इत्यादि ठिकाणीं पैदा होत असे. सोन्याचांदीचें खोदकाम व नक्षीकाम, जडावाचें काम, काच मिना व साध्या मिन्याचें काम हीं जिकडेतिकडे होत असत. त्यांतल्यात्यांत हत्यारें, त्यांच्या मुठी व म्याना, आणि इतर धातूंवरील खोदकाम व नक्षीकाम हें कच्छ व सिंधप्रांत आणि पंजाबमधील सियालकोट, लुधियाणा, लाहोर इत्यादि ठिकाणीं विशेष चांगलें होत असे. काश्मिरी शालींची मुख्य पैदास अमृतसर व श्रीनगर येथें होई. बनारस व नाशिक यांसारख्या क्षेत्रांच्या ठिकाणीं तांबें, पितळ, कांसें वगैरे धातूंच्या भांड्यांच्या धंद्यास साहजिकच फार महत्त्व आलें होतें. आग्र्यास संगमर्मरी दगडाचें काम, तर मलबारांत चंदनी लाकडाचें काम असेहि एकाच ठिकाणीं विशेष प्रसिद्धीस आलेले धंदे होते. सारांश, सर्व हिंदुस्थानभर निरनिराळ्या प्रमाणांत हा कारागीरवर्ग विखुरलेला होता.

पहिल्या प्रकरणांत दर्शविल्याप्रमाणें या सर्व धंद्यांचा मुख्य भर राजाश्रयावरच होता. उत्कृष्ट कारागीर आपल्या पदरीं ठेवण्याचा मोठमोठ्या राजांचा प्रघात असे. असला आश्रय थोड्यांनाच मिळे; परंतु जरी राजाचा प्रत्यक्ष तनखा नसला तरी दरबारी व इतर मंडळींच्या आश्रयामुळेंच सर्व कारागिरांचें चालत असे. या उद्योगधंद्यांची प्रगति कलेंतच झाली होती असें नव्हे; तर श्रमविभाग, उत्कृष्ट अवजारें व हत्यारें यांचा उपयोग, एकंदर धंद्यांतील उत्पादनाची सुव्यवस्था या बाबतींतहि हिंदुस्थानांतील सर्व धंद्यांत

हे नागर धंदे पुढारलेले होते. जरतार तयार करण्यास सातआठ निरनिराळ्या क्रिया कराव्या लागत व त्या निरनिराळ्या कारागिरांच्या हातून होत असत. या निरनिराळ्या क्रियांना योग्य अशीं उत्कृष्ट उपकरणें व यंत्रेंहि घडविण्यांत आलीं होतीं; आणि हें सर्व उत्पादन उदीमसंघाच्या देखरेखीखालीं होई. उदाहरणार्थ, गुजराथेंत जातीच्या पंचायतीप्रमाणें प्रत्येक धंद्याचे महाजन असत. त्यांतल्यात्यांत कांहीं प्रमुख शेठिये असत आणि सर्व शहाराचा असा एक नगरशेठ असे. अजूनहि या पद्धतीचे अवशेष कोठें कोठें आढळतात. उदाहरणार्थ, सुरतेस जरीकांठ विणण्याचा सर्व धंदा 'गोळा' जातीच्याच हातीं आहे व त्यांतील पंचांनीं घालून दिलेल्या नियमांप्रमाणेंच या धंद्याचें नियंत्रण केलें जातें. अर्थात् एकंदर कारागीरवर्गाची संख्या फार मोठी नव्हती; कारण कांहीं झालें तरी या प्रकारच्या मालाच्या मागणीचें क्षेत्र केव्हांहि मर्यादितच असावयाचें. तथापि सर्व हिंदी उद्योगधंद्यांत महत्त्वाचें असें यांचें स्थान होतें हें निर्विवाद आहे.

ब्रिटिश अमदानीस सुरुवात झाल्याबरोबर या उद्योगधंद्यांस उतरती कळा लागली. ही उतरती कळा लागण्याचें मुख्य कारण म्हणजे राजाश्रयाचा लोप हेंच होय. खालसा प्रदेशांत राजे नाहींसे झाले व दरबार बुडाला. जुनी दरबारी मंडळी व जमीनदार मंडळी जी टिकली त्यांजवर कांहीं वर्षें भिस्त ठेवतां आली, तरी ती फार तर एकदोन पिढ्याच टिकण्यासारखी होती. दरबारी मंडळीस राजधान्यांतून राहण्याचें कारण उरलें नाहीं; आणि ती आपापल्या वतनवाडीवर राहूं लागली व जुन्या राजधान्यांचा ऱ्हास झाला. तसेंच नवीन अमदानींतील नवीन कल्पनांमुळें मागणीचें स्वरूप बदललें. नागपुरी रेशिमकांठी माल वापरणें रानटीपणाचें लक्षण समजलें गेलें व मँचेस्टरचा तलम माल सरस ठरला; कारण जुन्या घराण्यांचा व जुन्या मंडळींचा नाश झाल्यावर अवल इंग्रजींत एक नवीन प्रकारचा संपन्न नागरवर्ग उत्पन्न झाला. हा नवीन वर्ग म्हणजे इंग्रजी शिकलेल्या पांढरपेशांचा. या पांढरपेशांच्या सर्व कल्पना इंग्रजांपासूनच उचललेल्या

असल्यामुळें पेहराव वगैरे बाबींतील त्यांची अभिरुचि ही इंग्रजी धाटणीवरच गेली; आणि त्यामुळें या वर्गाच्या लोकांकडून जुन्या तऱ्हेच्या कारागिरांना कांहींच आश्रय मिळाला नाहीं. उलटपक्षीं, हिंदी संस्थानिकांच्या ताब्यांत जो मुलुख राहिला तेथें मात्र बरेच दिवस आपला कारागीरवर्ग जीव धरून राहिला, ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. याचें कारण पाश्चात्त्य कल्पनांचा पगडा या प्रदेशांत बसण्यास वेळ लागला; व राजाचें जुनें वैभव जरी कमी झालें तरी थोडाबहुत तरी राजाश्रय कलेला बरेच दिवसपावेतों मिळत राहिला. जयपूर, जोधपूर, काठेवाडांतील शहरें वगैरे ठिकाणीं जुने उद्योगधंदे टिकून राहण्याचें हेंच कारण होय.

याप्रमाणें ब्रिटिश अमदानीच्या सुरुवातीसच या जुन्या उद्योगधंद्यांचा पाय मोडला गेला. अर्थात् हा प्रकार सर्वत्र सारखाच घडून आला असें नाहीं. बंगाल्यांत कलेचा ऱ्हास प्रथम सुरू झाला, तर पंजाब प्रांतांत जवळजवळ १८५० पावेतों या बाबतींत कांहींच फरक पडला नसावा. तसेंच कांहीं धंद्यांवर नवीन परिस्थितीचा परिणाम अधिक तर कांहींवर कमी असें घडून येणें साहजिक होतें. साधारणपणें कापडाच्या धंद्यांना एकदम धक्का फारसा बसला नाहीं. उलटपक्षीं, हत्यारांचा धंदा सर्वस्वीं बुडाला. १८५० सालपावेतों पंजाबमधील सियालकोट, गुजराथ, लाहोर वगैरे शहरीं हत्यारें आणि त्यांवर नक्षीकाम व खोदकाम करण्याचे धंदे अगदीं भरभराटींत होते. ब्रिटिश अमल व हत्यारांचा कायदा यांनीं या उद्योगधंद्यांच्या मुळावरच घाव घातला व केवळ तीसपसतीस वर्षांत हे धंदे जवळजवळ नामशेष झाले. कांहीं ठिकाणीं असें झालें कीं, जुनी मागणी गेल्यावर नवीन मागणी उद्भवली. ही नवीन मागणी बहुतेक युरोपीय असे. अशी नवीन मागणी उद्भवल्याचें ठळक असें उदाहरण काश्मिरी शालींच्या धंद्याचें देतां येईल. हिंदुस्थानांतील मागणी कमी झाल्यावरहि युरोपांत, विशेषतः फ्रान्समध्यें या शाली लोकप्रिय

झाला; आणि १८५० च्या सुमारास हा धंदा अमृतसर, लुधियाणा व श्रीनगर येथें फारच ऊर्जितावस्थेस आला. परंतु तेव्हां हा पूर्णपणें फ्रेंच व्यापाऱ्यांच्या हातांत गेला होता; आणि एकंदर हिंदी उद्योगधंद्यांतील कमकुवतपणा या धंद्याच्या बाबतींतहि स्पष्ट दिसून आला. कारण पुढें १८७० च्या सुमारास फ्रेंच मागणी कमी झाली. शिवाय स्कॉट्लंड-मध्यें नकली शाली यंत्रावर निघूं लागल्या तेव्हां या धंद्यास नवीन वळण देणें वगैरे कांहींच झालें नाहीं; आणि एकोणिसाव्या शतकाचा शेवट होण्यापूर्वी याचाहि शेवट झाला. हस्तिदंती काम, चंदनी लाकडाचें नक्षी-काम, आग्र्याचें संगमर्मरी काम अथवा गालिचे विणणें अशा प्रकारच्या धंद्यांनाहि नवीन मागणीमुळें अगदीं नवीन वळण लागलें. ही नवीन मागणी म्हणजे युरोपीय प्रवाशांची. परंतु या प्रवाशांत खपणारा माल किरकोळ व हलक्या प्रतीचा असे; आणि त्यामुळें जरी हे धंदे थोडेबहुत टिकले तरी कलेच्या दृष्टीनें त्यांची हानि झाली.

राजाश्रय गेला व नवीन सुशिक्षित, संपन्न वर्गाच्या कल्पना या धंद्यांच्या उत्कर्षास विघातक अशा बनल्या गेल्या, यामुळें हे धंदे बरेच बसले हें खरें. तथापि बहुतेक धंदे अजीबात व एकदम बसले असें झालें नाहीं. हत्यारांचा धंदा नामशेष झाला अथवा मलमलीची पैदास थांबली यांत शंका नाहीं. परंतु इतर धंद्यांतून जरी उंची माल व उत्कृष्ट कारागिरी यांस मागणी राहिली नाहीं तरी साधारण हलक्या मालाचा खप होत राहिलाच. वर सांगितल्याप्रमाणें कापडाच्या धंद्यांत हें विशेष घडून आलें. तथापि कापडासच नव्हे, तर सोन्याचांदीचें काम, तांब्यापितळेचीं भांडीं, जरतार, कलाबतू या बाबतींतहि मागणी बऱ्याच अंशीं कायम राहिली. असे जे धंदे टिकून राहिले त्यांवर पुढें यांत्रिक उत्पादनाची हिंदुस्थानांत मोठ्या प्रमाणावर आयात होऊं लागली तेव्हां धाड आली. कापडाच्या धंद्याचें उदाहरण घेतल्यास परराष्ट्रीय व्यापारामुळें हे फरक कसकसे पडत गेले हें कळून येईल. १८०० च्या सुमारास हिंदुस्थानांतून उंची कापडाची

निर्गत होत असे, ती पुढील ५० वर्षांत बंद होऊन इंग्रजी मालाची आयात कशी सुरू झाली हें दुसऱ्या प्रकरणांत सांगितलें आहे. या आयातीला खरी भरती १८५० च्या पुढें आली. १८५० सालीं आयात जवळजवळ २० कोटि वार असे, ती पुढील पंचवीसतीस वर्षांत अत्यंत झपाट्यानें वाढली; आणि १८७० सालीं १०० कोटि, तर १८८५ मध्यें २०० कोटि वारांपर्यंत पोंचली.

येणेंप्रमाणें १८७० सालीं दरमाणशीं जवळजवळ ५ वार कापड हिंदुस्थानांत येऊं लागलें. यामुळें कोष्ट्याचा धंदा किती बसला असेल याची कल्पना करितां येईल. परंतु हा धंदा जो बसला तो चोहींकडे सारखाच बसला नाहीं व सर्व प्रकारच्या पैदाशीवरहि आयातीचा सारखाच परिणाम झाला असें नाहीं. वर दर्शविल्याप्रमाणें बंगाल, गुजराथ व आंध्रप्रांत येथील धंद्यांचा ऱ्हास अगदीं लवकर सुरू झाला असावा, तर पंजाब व मध्यप्रांत येथें १८५० पावेतों फारसा फरक घडून आला नाहीं. तथापि इंग्रजी माल हिंदुस्थानांत मोठ्या प्रमाणांत येऊं लागल्यावर, विशेषतः १८५० नंतर जिकडेतिकडे बराच फरक घडून आला. त्यांत अगदीं उच्च प्रतीच्या रेशमी व जरीकांठी मालावर अथवा लुगडीं, पागोटीं अशा तऱ्हेच्या विशिष्ट हिंदी पैदाशीवर परदेशी मालास प्रत्यक्ष हल्ला चढाविणें शक्य नव्हतें. तसेंच खेडेगांवांतील जाडेंभरडें पण अत्यंत टिकाऊ असें शेतकऱ्यास लागणारें कापडहि परदेशांतून प्रथम येत नसे. परंतु याशिवाय बाकी राहिलेला जो मध्यम प्रतीचा माल त्यांत मात्र हातमागावरील कोष्टी टिकाव धरूं शकला नाहीं. तेव्हां एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत अगदीं उंची मालाची मागणी विशेष वाढती नव्हती तरी जेवढी होती तेवढ्यापुरता विणकरवर्ग आपला धंदा संभाळून राहिला असावा. तसेंच अगदीं जाडेंभरडें खादीसारखें कापड विणणाऱ्या विणकरांची संख्याहि फारशी कमी झाली नसावी. परंतु या दोन टोकांच्या दरम्यानचा जो मध्यम वर्ग त्याची मात्र दैना उडून त्यांचा धंदा या अवधींत ठार बुडाला असावा.

जरतारीच्या धंद्यांत हेंच दिसून येतें. आपल्या पोशाखांत व कपड्यांत जरतार वापरावयाचा प्रघात सार्वत्रिक असल्यामुळें जरतारीची पैदास हिंदुस्थानभर निरनिराळ्या शहरांतून होत असे. फार मूल्यवान् अशा किनखाबास वगैरे जरी मागणी कमी झाली तरी साधारण मालाला मागणी चांगली टिकून होती; आणि हा धंदा पुढें बुडण्याचें कारण म्हणजे केवळ परदेशी मालाची आयात हेंच होय. बंगाल्यांतील जरतारीच्या धंद्याबद्दल लिहिलेल्या सरकारी अहवालावरून असें दिसून येतें कीं, जर्मन व्यापाऱ्यांनीं १८८० च्या पूर्वीपासून हिंदी नमुने युरोपांत नेऊन थेट त्या प्रकारचा माल यंत्रावर तयार करण्यास सुरुवात केली. यांत आरंभीं त्यांस फारसें यश आलें नाहीं; परंतु १८९७ च्या पुढें यंत्रावर फारच उत्तम माल निघूं लागला; आणि यानंतर फ्रेंच व जर्मन माल येथील बाजारांत इतका सरसावला कीं, १९१४ च्या आंतच बहुतेक जुन्या ठिकाणचा धंदा पुरता बसला. तसेंच आजहि हिंदुस्थान सरकारनें या मालाच्या आयातीवर जबर जकात लादल्यावर फक्त सुरत येथें काय तो धंदा मोठ्या प्रमाणावर चालविण्यांत येत आहे.

त्याचप्रमाणें रंगाऱ्याचा धंदा घ्या. जुने हिंदी रंग पक्के देण्याचें काम मोठें अवघड असे व त्यामुळें रंगाऱ्याचें पिढीजाद कसब महत्त्वाचें होतें. कापडाच्या धंद्याप्रमाणें या धंद्याचेंहि क्षेत्र मोठें होतें. पण पुढें १८६०–७० सालापासून जर्मनींतून ॲनिलीन व ॲलिझॅरीन रंग येण्यास सुरुवात झाली. हे रंग दिखाऊ व भपकेदार आणि देण्यास फार सोपे असे असतात. खऱ्या कलाभिज्ञांच्या दृष्टीनें या रंगांपेक्षा जुने रंगच अधिक उंची व सरस असत. परंतु भपकेदारपणामुळें व वापरण्याच्या सुलभतेमुळें यांचा प्रसार झपाट्यानें होऊं लागला आणि लवकरच रंगाऱ्याचा धंदा बुडाला. रंगाऱ्याच्या कसबास किंमत उरली नाहीं व परदेशी पुड्या वापरण्याच्या अल्पशा ज्ञानावर कोणालाहि रंगारी बनतां येऊं लागलें. यामुळें रंगाऱ्याचें महत्त्व नाहींसें होऊन या धंद्यांतील कमाई अगदीं संपुष्टांत आली. याच

प्रमाणें गिरणींतून सूत रंगवून बाहेर पडूं लागलें व रंगीत सूत विणकरास मिळाल्यामुळें रंगाऱ्याची त्यास गरज उरली नाहीं.

येणेंप्रमाणें प्रथम राजाश्रय नाहींसा होऊन व नवीन संपन्न वर्गाची अभिरुचि बदलून जुन्या नागर धंद्यांस उतरती कळा लागली; त्यांतच नवीन खऱ्या व यंत्रावर निघणाऱ्या परदेशी नकली मालाच्या चढाओढीची भर पडून हे धंदे शंभर वर्षांच्या आंतच नष्टप्राय झाले.

या नवीन परिस्थितीमुळें शहरच्या कारागीरवर्गास जसा एकदम धक्का बसला तसा खेडेगांवांतील कारागिरांस बसला नाहीं. आपल्या एकंदर खेड्यापाड्यांच्या जीवनांत जो फरक घडून आला तो अत्यंत हळूहळू व क्रमाक्रमानें घडून आला. ग्रामसंस्थेचीं बंधनें विस्कळित होऊं लागलीं, बलुत्याचें महत्त्व कमी झालें, बाहेरून मालाचा पुरवठा जास्त जास्त होऊं लागला व खेड्यांतील माणसें निरनिराळ्या निमित्तानें बाहेर जाऊं लागलीं, तेव्हां लोहार, सुतार, कुंभार, चांभार वगैरे कारागिरांच्या स्थितींत कांहींसा बदल झाला हें खरें. त्यांतल्यात्यांत लोहार व सुतार, यांची परिस्थिति फारशी बदलली नाहीं. लोखंडाचा जास्त जास्त प्रसार झाल्यामुळें लोहाराच्या कामाला कांहींशी जास्तच मागणी येऊं लागली असें म्हणतां येईल. या लोखंडाच्या प्रसारामुळें सुतारवर्गाचे थोडेंसें नुकसान झालें असावें; विशेषतः जेथें आउतें-अवजारें लाकडी वापरलीं जात तेथें लोखंडी वापरलीं गेलीं असतां हें घडून आलें. लोखंडी नांगर अथवा उसाचे चरक यांचा प्रसार होणें हीं या प्रकाराचीं उदाहरणें होत. उलटपक्षीं, कुंभार व चांभार यांच्या परिस्थितींत बराच फरक पडला. कुंभारवर्ग हा पूर्वीपासूनच अगदीं निकृष्ट स्थितींतील असा होता. याच्या मालास मागणी दिवसेंदिवस कमी होत चालली असें दिसून येतें. तांबें, पितळ अथवा इतर धातूंचीं भांडीं पूर्वीपेक्षा जास्त स्वस्त झालीं, त्यामुळें कुंभाराचा माल खेड्यापाड्यांतून कमी खपूं लागला आणि हा कारागीरवर्ग जास्तच खालावला. चांभार-ढोरांची परिस्थिति याहूनहि कांहींशी निराळी. ढोरांना मेलेल्या गुरांचीं कातडीं

कमवावयास फुकट मिळत, तीं पुढें पुढें कातड्यास फार भाव येऊं लागल्यामुळें मिळेनाशीं झालीं व त्यामुळें कातडीं कमावण्याचा खेड्यांतील धंदा नाहींसा होऊं लागला. हीं कातडीं आतां शहरांत तरी कमावलीं जात, किंवा विनकमावलेलींच परदेशांत पाठविलीं जात. कातडीं खेड्यांतल्या खेडयांत कमावलीं जाण्याऐवजीं बाहेर जाऊं लागल्यामुळें चांभारांची स्थिति स्वाभाविकपणेंच बदलली. चांभारांच्या बाबतींत परदेशी मालाची आयात प्रथम प्रथम फारशी भोंवत नसे, तीसुद्धा अलीकडे भोंवूं लागली आहे. याचप्रमाणें खेडयांतील तेल्याची गोष्ट. याच्या धंद्यास फार मोठा धक्का बसला तो केरोसीन तेलाच्या प्रसारामुळें. १८८० सालच्या सुमारास केरोसीन तेल बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत आपल्या देशांत येऊं लागलें. तेव्हांपासून तेल्याची दिवाबत्तीच्या तेलाची मागणी नाहींशी झाली. अजून खाण्याच्या तेलासंबंधीं विशेष फरक झालेला नाहीं. खाण्याच्या तेलाच्या गिरण्या अद्यापि फारशा निघालेल्या नाहींत आणि कृत्रिम तूप वगैरे पदार्थ तितके सार्वत्रिक वापरांत नसल्यामुळें जुना घाण्याचा धंदा बराच टिकून आहे असें दिसतें.

लोखंड, काच, कागद इत्यादि धंद्यांची स्थितीहि वरीलप्रमाणेंच झाली. लोखंडाच्या धंद्याचा प्रसार जेथें जेथें खनिज लोखंड सांपडे व कोळशाचा पुरवठा मुबलक असे तेथें तेथें झाला होता. म्हैसुराकडील लोखंड व पोलाद फार जुन्या काळापासून जगप्रसिद्ध होतें. महाबळेश्वराजवळ धावड लोखंड करीत. मध्यप्रांतांत भंडारा व जबलपूर जिल्हा, पूर्वेस संबळपूर, बीरभूम, ओढ्याप्रांताचा डोंगराळ भाग, तसेंच हिमालयाच्या पायथ्याशीं असलेला संयुक्त प्रांतांतील कुमायून जिल्हा वगैरे निरनिराळ्या ठिकाणांहून लोखंड हिंदुस्थानभर येई. खनिज लोखंड वितळवून शुद्ध करण्याचें काम हें साध्या कोळशाच्या साहाय्यानें, उथळ उघड्या भट्टयांत, पिढीजाद जुनाट पद्धतीनें बहुतेक वन्य जातीच करीत. या धंद्याचा ऱ्हास होण्याचीं मुख्य कारणें दोन. एकतर या धंद्यास कोळशाचा पुरवठा फार मुबलक लागे;

व त्यामुळें जेथें रानांतून लाकडांचा पुरवठा भरपूर आहे तेथेंच तो चालूं शके. पण रानें जसजशीं कमी झालीं व कांहीं रानें सरकारनें राखीव केलीं, तसतसा कोळसा महाग होऊन लोखंडाचा धंदा बसूं लागला. परंतु याहि-पेक्षा महत्त्वाची बाब म्हणजे लोखंड व पोलाद यांची वाढती आयात ही होय. एकीकडून उत्पादनाचा खर्च वाढला, तर दुसरीकडून स्वस्त मालाची चढाओढ सुरू झाली; व यामुळें हाहि धंदा नाहींसा झाला. अर्थात् लोखंड गाळण्याची जुनी पद्धति फार खर्चाची असे. हा धंदा किती लवकर बसला याची पुढील हकीकतीवरून कल्पना येईल. बीरभूममध्यें एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस तो फार महत्त्वाचा होता. परंतु १८७० च्या आंतच तेथील पैदास सर्वस्वीं थांबली. मध्यप्रांतांतील भंडारा जिल्ह्यांत १८५० च्या सुमारास लोखंड तयार करण्याच्या १६० भट्ट्या होत्या; परंतु पुढील पन्नास वर्षांत त्यांपैकीं एखादीच शिल्लक राहिली असावी. काच, कागद वगैरे इतर धंद्यांचीहि तीच स्थिति झाली. महाराष्ट्रांत गेल्या शतकांत जुन्नर, एरंडोल, पुणें, नाशिक इत्यादि ठिकाणीं कागद बराच तयार होत असे. पेशव्यांनीं या धंद्यास विशेष उत्तेजन दिलें होतें. परंतु परदेशी कागद आयात होऊं लागल्यावर त्याच्याशीं देशी कागदास सामना देणें अशक्य झालें. पुण्यांत जुन्या ४० कारखान्यांपैकीं १८८३ सालीं सारे आठच शिल्लक होते, असें गॅझेटियरमध्यें नमूद आहे; आणि यासहि मागणी होती ती मारवाडी वगैरे व्यापारी वहीखात्यांकरितां हा कागद वापरीत म्हणून. जुन्नरचा धंदा कांहीं जास्त दिवस टिकून राहिला; पण तोहि आज सर्वस्वीं बुडालेला आहे. याप्रमाणें सर्वच प्रकारचे जुने उद्योगधंदे एकोणिसाव्या शतकांत बुडूं लागले व बरेचसे पुरते बुडाले.

अर्थात् ही गोष्ट कांहीं फक्त हिंदुस्थानांतच घडून आली असें नाहीं. यांत्रिक उत्पादन सुलभ व स्वस्त होऊं लागून वाहतुकीचीं साधनें वाढल्या-वर सर्व जगभरच जुन्या उद्योगधंद्यांचे दिवस भरले असें म्हणावयास हरकत नाहीं. जेथें जेथें धंदे टिकाव धरून राहिले तेथें त्यांस कांहीं विशिष्ट

परिस्थिति अनुकूल होती म्हणूनच. इतर ठिकाणीं त्यांनीं आपलें स्वरूप थोडेंसें बदलून नवीन तऱ्हेची उत्पादनपद्धति अगर आर्थिक व्यवस्था यांचा कांहीं अंशीं स्वीकार केला. परंतु बहुतेक देशांत जुने धंदे गेल्या-बरोबर त्यांची जागा नवीन धंद्यांनीं घेतली.

नवीन आर्थिक युगाचा विशेष म्हणजे यांत्रिक उत्पादन हा होय. वाफ, वीज यांच्यायोगें अथवा इतर मानवेतर शक्तीनें चालविलेल्या मोठमोठ्या यंत्रांच्या साहाय्यानें शेंकडों मजूर लावून कारखान्यांत माल पैदा करावयाचा आणि तो जगभर आगबोटी व आगगाड्या यांच्या द्वारें वाहून नेऊन खपवा-वयाचा ही पद्धत सर्व महत्त्वाच्या उद्योगधंद्यांत अलीकडे शेंपन्नास वर्षें रूढ झाली आहे. या नवीन उत्पादनपद्धतीस हिंदुस्थानांत १८५० च्या सुमा-रास सुरुवात होऊं लागली. ही सुरुवात कापड व गोणपाट विणणें या दोन धंद्यांत प्रथम झाली. हिंदुस्थानांत कापूस फार मोठ्या प्रमाणावर पैदा होत असे व या देशांत कापडाचा खपहि पुष्कळ. येथून कापसाची निर्गत आणि सुताची व कापडाची येथें आयात या दोन्ही गोष्टींस १८५० च्या पुढेंच विशेष भरती आली. तेव्हां याच सुमारास येथें कापडाच्या गिरण्या निघाव्या यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. जी गोष्ट कापडाची तीच गोणपाटाची. येथून ताग जाऊन त्याच्या बळावर डंडीला गिरण्या स्थापल्या गेल्या. तेव्हां डंडीच्या स्कॉच व्यापाऱ्यांपैकींच कांहींना तागाच्या माहेरघरांत, म्हणजे खुद्द बंगाल्यांत गिरण्या काढाव्या अशी बुद्धि ओघानेंच झाली. पहिली कापडाची गिरणी १८५१ सालीं एका पारशी गृहस्थानें मुंबईजवळ कुर्ल्यास काढली; व पहिली गोणपाटाची गिरणी १८५४ सालीं कलकत्त्यास एका स्कॉच गृहस्थानें उघडली.

या दोन्ही नवीन धंद्यांची वाढ प्रथम अगदीं मंदगतीनें झाली. कापडाच्या गिरण्यांस परदेशी माल व हातमागांवर निघालेला देशी माल यांस दुहेरी टक्कर द्यावयाची होती; आणि सुरुवातीस तरी हिंदुस्थानांत आग-गाड्यांचा प्रसार पुरता झाला नसल्यामुळें कापूस मुंबईस आणणें व कापड

तेथून निरनिराळ्या प्रदेशांत पाठविणें हें सुलभ रीतीनें करितां येत नसे. त्यांतच १८६०–६५च्या दरम्यान मुंबईस कापसाचा भाव अतोनात चढला, कापसाच्या सट्टेबाजीकडे व्यापाऱ्यांचें विशेष लक्ष वेधलें गेलें आणि मुंबईतील कापसाच्या महागाईमुळें गिरण्यांचें कापडहि फार महागलें. परंतु १८६५–६६ च्या सट्टेबाजीचा भर ओसरल्यावर त्या अवधींत निघालेल्या शेंकडों निरनिराळ्या धंद्यांत कापडाच्या गिरण्या हा एकच धंदा विशेष टिकाऊ असा दिसून आल्यामुळें मुंबईतील व्यापाऱ्यांचें लक्ष तिकडे जाऊन यापुढें कापडाच्या गिरण्यांची संख्या भराभर वाढूं लागली. १८६० च्या सुमारास हिंदुस्थानांत एकंदर गिरण्या बारावर नसाव्यात व पुढील दहा वर्षांत यांची संख्या वीसपर्यंत गेली असावी. १८७१ च्या पुढें मात्र गिरण्यांची वाढ किती झपाट्यानें होऊं लागली हें पुढें दिलेल्या आंकड्यांवरून दिसून येईल.

कापडाच्या गिरण्यांची वाढ

साल	गिरण्या	चात्या	माग
१८७६	४७	१,१००,११२	९,१३९
१८८१	६०	१,५१३,०९६	१३,७०७
१८९१	१२७	३,३५१,६९४	२४,५३१
१९०१	१९३	५,००६,९३६	४१,१८०

प्रथम ज्या गिरण्या निघाल्या त्या बहुतेक सुताच्या होत्या; व कापड विणण्याचा प्रयत्न फारसा केला गेला नाहीं. याचें कारण असें कीं, सूत तयार करणें या वेळेस विशेष किफायतशीर होतें. लँकाशायरमधून जेव्हां कापड येणें सुरू झालें तेव्हांपासूनच सूतहि येऊं लागलें व या सुताच्या आयातीची सारखी वाढच होत होती. यंत्रावर कापड विणण्यापेक्षां सूत काढणें अधिक सोपें. याला भांडवल कमी लागे व मजूरवर्गाहे साधारण

अडाणी असलेला चाले. तसेंच यांत्रिक उत्पादनाशीं टक्कर देण्याचें चरख्याचें सामर्थ्य हातमागापेक्षां फारच कमी. यामुळें गिरणीच्या सुताला हातमागावर कापड काढणाऱ्या विणकरवर्गाकडून फार मागणी असे. हिंदुस्थान व चीन यांमध्यें हातसूत मागें पडून तेथील गिऱ्हाइकी लँकाशायर आधीं पटकावूं लागलें होतें. हेंच काम पुढें विशेष झपाट्यानें मुंबईच्या गिरण्यांनीं केलें. हिंदुस्थानांतील कापूस हलक्या प्रतीचें सूत काढण्यास फार चांगला होता. येथील मजुरी थोडी, तलम सूत काढण्यास लागणारें विशेष कसब यास लागत नव्हतें, आणि कापसाच्या व सुताच्या वाहतुकीचा खर्चहि थोडा. या सर्व कारणांमुळें सुताचा धंदा फार लवकर वाढीस लागला. अगदीं सुरुवातीपासूनच सुताच्या गिरण्यांची मदार चीनच्या गिऱ्हाइकीवर असे. १८७५ सालच्या पूर्वी सुताची निर्गत फारशी नव्हती. १८७६–७७ सालीं एकंदर ८० लाख पौंड सूत परदेशीं गेलें, त्यापैकीं ६३ लाख पौंड सूत चीनमध्येंच खपलें. १८९२–९३ सालपावेतों हा व्यापार सारखा वाढतच होता. या सालीं हिंदुस्थानांतून एकंदर निर्गत जवळजवळ १९ कोटि पौंडांची झाली; व तिजपैकीं १७·७ कोटि पौंड सूत एकटया चीननें घेतलें. तेव्हां या अवधींतील हिंदी गिरण्यांची वाढ चीनशीं वाढत्या व्यापारानें झाली. वरील प्रकरणांत दर्शविल्याप्रमाणें एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत हिंदुस्थानांतून चीनमध्यें पुष्कळ कापूस जात असे. ही कापसाची निर्गत १८७० सालपावेतों बरीच होती. पण ती आतां नाहींशी होऊन हिंदी गिरण्यांतील सूतच कापसाच्या ऐवजीं चीनमध्यें जाऊं लागलें. (हिंदुस्थानांतून १८७० सालीं चीनमध्यें कापूस २१ लाख रु. किंमतीचा व सूत २५ हजार रु. किंमतीचें गेलें, तर १८९२–९३सालीं यांची किंमत अनुक्रमें सव्वालाख रु. व ६३ लाख रु. होती). लँकाशायरच्या चीनशीं होणाऱ्या सुताच्या व्यापारास मुंबईच्या सुतानें चांगला आळा बसून पंधरावीस वर्षांच्या आंतच मुंबईकरांनीं तो बहुतेक काबीज केला. हिंदुस्थानांतहि जें थोडेंबहुत जाडेंभरडें सूत परदेशाहून

येत असे तेंहि येईनासें झालें. परंतु चीनमधील लँकाशायरची गिऱ्हाइकी जशी अगदींच बसली तसें आपल्याकडे होणें शक्य नव्हतें. याचें कारण असें कीं, या देशांत उत्तम तलम माल हातमागावर विणणारा फार मोठा विणकरवर्ग अस्तित्वांत होता; व तलम सूत काढणें हिंदी गिरण्यांस सुरुवातीस तर शक्य नव्हतें. या धंद्याच्या अगदीं प्रथमावस्थेंत गिरण्यांतून फारच जाड सूत निघे. तथापि यासंबंधींचे तपशीलवार आंकडे १८९५–९६ सालपावेतों मिळत नाहींत. या सालापूर्वी जरा बरें सूत काढण्यास हिंदुस्थानांतील गिरण्यांत थोडी सुरुवात झाली होती. तरी या वर्षीच्या आंकड्यांवरून असें दिसतें कीं, गिरण्यांतील सुतापैकीं नऊ-दशांश माल २० नंबराहून कमी नंबराचा होता. याच्या उलट आयातींत असें आढळून येतें कीं, २५ नंबराच्या खालील कांहीं रंगीत सूत येत असे तेवढेंच; बाकी सर्व आयात २५ नंबरावरील, विशेषतः नं. ३१ ते नं ५० मधील सुताची होत असे.

साधारणपणें १८९० ते १८९५ पावेतों हिंदी गिरण्या चीन देशांतील विणकरवर्गावर पुष्कळच अंशानें अवलंबून होत्या. १८९० च्या सुमारास येथील गिरण्यांत पैदा झालेल्या सुतापैकीं जवळजवळ अर्धें सूत परदेशांत पाठविलें जात असे. हिंदुस्थानांत खपत असलेल्या गिरण्यांच्या सुतापैकीं अर्ध्याहून बरेंच अधिक सूत येथील विणकरवर्ग विकत घेई व बाकीचें गिरण्यांतील मागांकडे जाई. आयात होत असलेलें सगळेंच सूत हातमागावर विणलें जाई व शिवाय हातसूत असें तें वेगळेंच. हातसुताच्या धंद्याबद्दल नक्की कांहींच सांगतां येत नाहीं. बंगाल प्रांतांत हा धंदा एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांतच नष्ट झाला असावा, तर पवनी येथील नांवाजलेल्या झिळमिळी कापडास लागणारें सूत तेथील महारवर्गच काढीत असल्याबद्दल १८७० च्या गॅझेटियरमध्यें उल्लेख सांपडतो. लँकाशायरमधील सुताची आयात १८२५ च्या पुढें सुरू झाली. ही वाढतां वाढतां १८५० सालीं १ कोटि पौंड झाली. यापुढील आयात १८६० च्या सुमारास दोन, १८७० च्या सुमारास तीन, १८८० च्या सुमारास चार व १८९० च्या

सुमारास पांच कोटि पौंड अशी वाढत गेली. स्थूलमानानें असें म्हणतां येईल कीं, १८६० च्या पूर्वी कांहीं विवक्षित प्रांतांतच हा धंदा बसला; परंतु याच्या पुढें त्याचा ऱ्हास सार्वत्रिक व झपाट्यानें होऊं लागला. १८६० च्या सुमारास हिंदी गिरण्यांचें असें फार थोडें सूत निघत असावें. या वेळेस झालेली सुमारें २ कोटि पौंडांची आयातच हातसुतास मुख्यतः घातक होती. पण लवकरच हिंदी गिरणसूत निघूं लागून १८७५ च्या सुमारास देशी व परदेशी मिळून जवळजवळ १० कोटि पौंड गिरणीचें सूत व १८९५ च्या सुमारास २० कोटि पौंडांवर सूत विणकरवर्गांत खपूं लागलें असावें. हे आंकडे अर्थात् अगदीं ठोकळ मानानें खरे मानावयाचे. तरी त्यांवरून हातसुताच्या धंद्याच्या क्षेत्राचें गिरणीच्या सुतानें केव्हां व कसें आक्रमण केलें याची बरोबर कल्पना येऊं शकते. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीं हातसुताचा धंदा हिंदुस्थानांतून जवळजवळ नामशेष झाला होता असें समजण्यास हरकत नाहीं. तलम सूत काढण्याचा धंदा बुडाला तो विलायतेंतील आयातीमुळें; परंतु देशभर पसरलेल्या जाडेंभरडें सूत काढणाऱ्यांच्या पोटावर पाय हिंदी गिरण्यांतील पैदाशीनेंच आणिला. सुरुवातीच्या तीसपसतीस वर्षांत हिंदी गिरण्यांस जाडेंभरडें सूत काढण्यावर विशेष भर देतां येऊन चांगला फायदा कमवितां आला. परंतु १८९० नंतर एकंदर परिस्थितींत बराच बदल घडून आला. या वेळपावेतों जपानांत हिंदी सूत बरेंच पाठविलें जाई. जपानांत १८९० च्या पुढें गिरण्या निघाल्यामुळें हा व्यापार बंद झाला. तसेंच येथपावेतों चीनमध्यें होत असलेल्या निर्गतींत विशेषतः हुंडणावळीच्या अस्थिरपणामुळें बरीच अडचण भासूं लागली. तेव्हां या धंद्यांतील लोकांचें लक्ष धंद्याची वाढ कोणत्या नवीन दिशेनें करतां येईल याकडे साहजिकपणें गेलें. नवीन वाढ होणें दोन बाजूंनीं शक्य होतें. एक तर कापड विणण्यावर जास्त भर देणें; व दुसरें म्हणजे वरच्या नंबरचें सूत व जास्त तलम माल काढूं लागणें. १८९० च्या पूर्वी हिंदी गिरण्यांतून निघालेल्या सुतापैकीं सारें एकपंचमांश सूत गिरण्यांतील मागांकडे जात

असावें. १८९५ सालीं स्थूलमानानें ३० कोटि वार कापड गिरण्यांत विणलें गेलें असेल. याच्या जवळजवळ अडीच ते तीनपट माल हातमागावर निघत असावा; आणि या सुमारास परदेशी मालाची आयात २०० कोटि वार प्रतिवर्षी होत होती. १८९० च्या पुढें सुताच्या बाजारास मंदी आल्यामुळें गिरण्यांत जास्त माग बसवूं लागले, हें वर दिलेल्या तक्त्यांतील चात्या व माग यांच्या १८९१ ते १९०१ चे दरम्यानच्या वाढीच्या प्रमाणावरून दिसून येईल. त्याचप्रमाणें जास्त तलम माल काढण्याकडेहि गिरणीवाल्यांची प्रवृत्ति होत गेली. परंतु या बाजूंनीं जी खरी वाढ झाली ती विसाव्या शतकांतच.

हलक्या प्रतीच्या कापसाची पैदास हिंदुस्थानांत विशेष होते, तर पाट (Raw Jute) हा बंगाल्याशिवाय जगांत कोठेंच पिकत नाहीं. यामुळें पाटाच्या गिरण्या काढण्यास कलकत्ता हें सहजच योग्य ठिकाण आहे. हिंदुस्थानांतून १८५० च्या पूर्वीच पाटाची निर्गत परदेशीं कशी होऊं लागली व डंडी येथें पाटाच्या गिरण्या कशा स्थापिल्या याची हकीकत मागें दिलीच आहे. कलकत्त्यास पहिली पाटाची गिरणी १८५४ सालीं उभारली गेली. परंतु प्रथम याहि धंद्याची वाढ फार मंदगतीनेंच झाली. १८६४ मध्यें हिंदुस्थानांत साऱ्या दोनच गिरण्या होत्या. १८७५ सालीं यांची संख्या दहापर्यंत वाढली; आणि यापुढें धंद्याची प्रगति अगदीं एकसारखी झपाट्यानें होत राहिली. युरोपांत पाटाचा उपयोग पोतीं, गोणपाट बनविण्याकडे होई; पण याशिवाय इतर बऱ्याच तऱ्हेचें कापड विणण्यांत व सतरंज्या अथवा गालिचे बनविण्यांत कापूस व लोकर यांजबरोबर पाट वापरण्यांत येई. हिंदुस्थानांत सुरुवातीस पाटाचा कोणताच उच्च दर्जाचा माल काढण्यांत येत नसे, तर बरींच वर्षें पोतीं व गोणपाट हींच हिंदी गिरण्यांतून बाहेर पडत. परदेशीं अथवा बाहेरगांवीं धान्य वगैरे पाठविण्याकरितां पोतीं आणि कापसाचे वगैरे गठ्ठे बांधण्याकरितां गोणपाट हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांतच पुष्कळ लागे, यामुळें पाटाच्या गिरण्यांच्या

मालाचा खप स्वदेशांत बराच होई. तथापि प्रथमपासूनच परदेशांतसुद्धा या मालाची निर्गत होत होती. सुरुवातीस पोत्यांचीच निर्गत विशेष होई; पण १८८५ च्या पुढें गोणपाटाचीहि निर्गत होऊं लागली. प्रथम चीन, ईजिप्त, ऑस्ट्रेलिया या देशांतील गिऱ्हाईक कलकत्त्याच्या गिरण्यांनीं डंडी-पासून काबीज केलें; आणि पुढें तर अमेरिका व खुद्द इंग्लंड, स्कॉटलंड येथेंहि हिंदुस्थानांतील गोणपाट व पोतीं हीं बरींच खपूं लागलीं. यामुळें डंडीचा व्यापार समूळ बसला असें झालें नाहीं; तथापि कापडाच्या धंद्याप्रमाणेंच पोतीं व गोणपाट हीं सोडून जास्त उच्च प्रकारच्या मालाकडे डंडीला लक्ष पुरवावें लागलें. या पाटाच्या गिरण्यांच्या धंद्यांत विशेष लक्षांत घेण्यासारख्या बाबी म्हणजे या कीं, अगदीं सुरुवातीपासून आजतागायत जवळजवळ सर्व गिरण्या कलकत्ता अथवा त्यालगतचा हुगळी किनाऱ्यावरील प्रदेश येथेंच स्थापिलेल्या आहेत. तसेंच या गिरण्या सुरुवातीस युरोपीय, विशेषतः स्कॉच लोकांनीं काढलेल्या असून या धंद्यांत जी वाढ झाली ती सर्व नवीन गिरण्या निघून नव्हे, तर जुन्या गिरण्यांनींच आपल्या कार्याचें क्षेत्र व प्रमाण वाढवून झाली. यामुळें प्रथमपासूनच या धंद्यांतील गिरणीवाल्यांची एकजूट बरीच राहून उत्पादनाचें नियंत्रण करण्याचा प्रघात या धंद्यांत बराच लवकर सुरू झाला. पाटाच्या मालाची मागणी एकंदर जागतिक व्यापाराच्या प्रमाणावर अवलंबून असे त्यामुळें व्यापारी तेजीमंदीचे परिणाम या धंद्यावर चटकन दिसून येत. असें असूनहि पाटाच्या गिरण्यांची प्रगति सारखी होत गेली याचें मुख्य कारण गिरणीवाल्यांची संघटना हेंच होय.

पाटाच्या गिरण्यांची वाढ

साल	गिरण्या	चात्या	माग
१८७९–८०	२२	७०, ८४०	४, ९४६
१८८९–९०	२७	१६४, २४५	८, २०४
१९०१–०२	३६	३३१, ३८२	१६, ११९

कापडाच्या व पाटाच्या गिरण्या याशिवाय कोणत्याच नवीन कारखानी उद्योगधंद्यांत या काळांत फारशी प्रगति झाली नाहीं. परंतु सदरील गिरण्यांबरोबरच उत्पादनाचा एक नवीन प्रकार उदयास आला व वाढला. हा प्रकार म्हणजे मळ्यांचा होय. मळ्यांना आर्थिक उत्पादनाचा नवीन प्रकार म्हणून कारखान्यांच्या पंक्तीस बसविणें एकप्रकारें योग्य नव्हे. कारण यांत्रिक उत्पादन हा जो कारखान्यांचा विशेष तो मळ्यांत दिसून येत नाहीं. शिवाय कारखान्यांत कच्च्या मालास पक्क्या मालाचें स्वरूप देण्यांत येत असे, तर मळ्यांत कच्चा माल उत्पन्न करणें हेंच विशेषेंकरून घडून येई. परंतु एकसूत्री अमलाखालीं बरेंचसें भांडवल घालून मजुरांच्या मोठमोठ्या समुदायांच्या साहाय्यानें मोठ्या प्रमाणावर कांहीं विवक्षित पैदास करावयाची हें मळ्यांचें वैशिष्ट्य आहे. मळेहि हिंदुस्थानांत नवीनच निघाले; आणि ते निघण्याचीं कारणें व त्यांना अनुकूल असलेली पार्श्वभूमिका हींहि कारखान्यांसारखींच असल्यामुळें मळ्यांचा विचार येथें करणें आपणांस जरूर आहे. हा विचार करावयाचा म्हणजे मुख्यत्वें तीन प्रकारच्या मळ्यांच्या धंद्यांचाः नीळ, चहा व कॉफी. हे तिन्ही प्रकारचे उद्योग युरोपियांनींच सुरू केले व अगदीं अलीकडेपावेतों हे पूर्णपणें त्यांच्याच हातांत होते.

यांपैकीं निळीच्या धंद्याचें स्वरूप इतर मळ्यांपेक्षां कांहींसें भिन्न होतें. चहा व कॉफी यांची लागवड पूर्वीं वसाहत जवळजवळ नसलेल्या अशा डोंगराळ मुलखांत बहुधा झाली. मळेवाल्यांनीं लागवडीस अनुकूल असलेल्या प्रदेशांत बऱ्याच जमिनी खरेदी केल्या अथवा अन्य तऱ्हेनें मिळविल्या; अणि बाहेरून मजूर आणून जमीन स्वतःच तयार करून तेथें चहाची अथवा कॉफीची लागवड केली. निळीच्या बाबतींत तसें नव्हतें. अठराव्या शतकांत नीळ गुजराथेंत पुष्कळ पिकत असे. परंतु पुढें जमेका वगैरे बेटांतील निळीचें उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर होऊं लागल्यामुळें गुजराथेंतील पिकाचें महत्त्व फार कमी झालें. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभा-

पासून निळीच्या लागवडीच्या पुनरुज्जीवनाचे प्रयत्न, विशेषतः बिहार प्रांतांत युरोपीय लोकांनीं सुरू केले व त्यांत त्यांना लवकरच यशहि आलें. निळीच्या लागवडीचा प्रकार म्हणजे असा होता कीं, सामान्य शेतकरीच ती पिकवीत असे. युरोपीय मळेवाला हा स्वतः जमीनदार असे व तो आपल्या कुळांस नीळ पिकविण्यास भाग पाडी; अथवा जमीनदार नसल्यास शेजारच्या जमीनदारांच्या कुळांशीं नीळ पिकविण्याबद्दल करार करी. पुढें निळीचें पीक आल्यावर नीळ कारखान्यांत तयार करून परदेशीं पाठविणें हेंच कार्य कायतें युरोपीय मळेवाला करी. हा धंदा एकंदरींत लाभदायक होता; पण त्यांत शेतकऱ्यांवर फार जुलूम होत असे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कारण मळेवाले आगाऊ पैसे देऊन अथवा अन्य रीतीनें शेतकऱ्यांस आपल्या पकडींत आणीत; आणि नंतर एका ठराविक भावानें आपल्या जमिनीपैकीं अमुक एक हिस्सा जमिनींत नीळ पिकविण्याची त्यांजवर जबरदस्ती करीत. निळीच्या लागवडीची खरी वाढ बंगाल व बिहार मध्यें १८६० च्या अगोदर झाली. या काळांत निळीस परदेशी व्यापारांत फार महत्त्व होतें; परंतु हें महत्त्व हळूहळू कमी होत गेलें.

इतर नवीन महत्त्वाच्या धंद्यांप्रमाणें चहाच्या धंद्यासहि सुरुवात १८५० च्या सुमारासच झाली. चहा आसामांत चांगला होऊं शकेल असा शोध जरी प्रथम १८२० मध्यें लागला, तरी चहाचा पहिला खाजगी मळा १८५२ सालीं लावला गेला; आणि १८५५ ते १८६० च्या दरम्यान या धंद्यास खरा आरंभ झाला. १८६० ते १८६५ या अवधींत मुंबईतील कापसाच्या सट्टेबाजीसारखीच चहाच्या धंद्यांतहि सट्टेबाजीची वावटळ उठली. चहाचा धंदा फारच किफायतशीर असें वाटून लंडनमध्यें चहाच्या कंपन्या भराभर स्थापन झाल्या. परंतु लवकरच तो भ्रमाचा भोपळा फुटला; व १८६६ पुढें मळ्यांची वाढ तितकीशी झपाट्यानें झाली नाहीं. तथापि जी झाली ती पूर्वीसारखी बिनबुडी राहिली नाहीं. चहाची लागवड मुख्यतः आसामांतच प्रथम झाली; परंतु पुढें तिचा प्रसार दार्जी-

लिंगजवळचा प्रदेश, संयुक्त प्रांतांतील व पंजाबांतील हिमालयाच्या पायथ्याचा कांहीं मुलूख आणि निलगिरीचा डोंगराळ टापू येथेंहि होत गेला. चहाचा खप परदेशींच फार होई. एकंदर पैदाशीच्या मानानें हिंदुस्थानांतील चहाची मागणि गेल्या शतकांत तर अत्यल्पच होती. आजहि चहाचा प्रसार इतका सार्वत्रिक झाला असून देखील एकंदर चहाच्या पिकापैकीं जेमतेम एकदशांशच हिंदुस्थानांत खपतो. बाहेरील गिऱ्हाइकांपैकीं ग्रेट ब्रिटन व आयर्लंड हेंच कायतें महत्त्वाचें गिऱ्हाईक होतें; आणि चहाची बहुतेक सर्व निर्गत या देशांतच होई. १८६० पासून १९०० पर्यंतच्या चाळीस वर्षांत हिंदी चहानें हा प्रांत पूर्णपणें आक्रमिला; व १८६० सालीं विलायतेंत केवळ चिनी चहाच जो खपत असे तो पुढें तेथें अगदींच खपेनासा होऊं लागला. चहाचे मळे पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें इंग्रज भांडवलवाल्यांनींच स्थापिले व ते बहुधा आजतागायत त्यांच्याच ताब्यांत आहेत. राष्ट्रीयदृष्ट्या हिंदी लोकांना मजुरीचें नवीन क्षेत्र मिळालें आणि आसाम प्रांताची वसाहत या धंद्यामुळें बरीच झाली हेंच त्याचें महत्त्व. या दोन्ही प्रश्नांचा थोडा विचार पुढें करावयाचा असल्यामुळें येथें त्याबद्दल अधिक विस्तार नको.

कॉफीचे मळेहि १८५६ च्या पुढेंच झपाट्यानें वाढूं लागले. चहाप्रमाणें १८६० ते १८६६ या सालांत प्रथम या धंद्यांतहि सट्टेबाजी झाली. जवळजवळ १८७५ सालपावेतों चहा व कॉफी यांच्या निर्गतीची किंमत सारखीच होती. परंतु १८७५ च्या पुढें कॉफीच्या निर्गतीची प्रथम वाढ खुंटून नंतर तिला ओहटीच लागली. याचीं कारणें म्हणजे बोअरर नांवाच्या किडयानें मळ्यांची केलेली नासाडी व परदेशांतील, विशेषतः ब्राझिलमधील कॉफीच्या पैदाशीची वाढ हीं होत. चहाप्रमाणेंच कॉफीचें गिऱ्हाईक बहुतेक परदेशीच असल्यामुळें ब्राझिलमधील चढाओढ ही हिंदी धंद्याच्या वाढींतील प्रमुख अडचण असे; १८८९ ते १८९६ च्या दर-

म्यान ब्राझिल देशांतील अंदाधुंदीमुळें तेथील कॉफीची पैदास जशी कमी झाली तशी येथील धंद्यास तात्पुरती तेजी आली यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होतें. परंतु तेव्हांपासून हा धंदा पुनः फारसा वाढीस लागलाच नाहीं; आणि बऱ्याच ठिकाणीं कॉफीचे मळे काढून टाकून तेथें चहाची लागवड करण्यास मळेवाल्यांनीं सुरुवात केली.

आतां फक्त एकाच महत्त्वाच्या नवीन धंद्याचा विचार कारणें राहिलें व तो म्हणजे कोळशाचा. दगडी कोळशाच्या खाणी खणण्यास सुरुवात जरी अगदीं एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभींच झाली, तरी या कोळशाला त्या वेळेस कोठेंच मागणी नव्हती व तो दूरवर वाहून नेण्याची सोयहि नव्हती. यामुळें या खाणींची संख्या वाढणें शक्य नव्हतें. कोळशाचा प्रसार व वाढ या गोष्टी आगगाड्या सुरू होण्यावरच खरोखर अवलंबून होत्या; कारण दगडी कोळशाला पहिली मुख्य मागणी म्हणजे आगगाड्यांचीच; आणि राणीगंजपावेतों लोहमार्ग बांधला गेल्यानंतरच या टापूंतील खाणींची संख्या भराभर वाढूं लागली. हिंदुस्थानच्या भूगर्भांत कोळसा विपुल सांपडतो असें स्थान एकच; व तें म्हणजे बिहार प्रांतांतील राणीगंजजवळील प्रदेश हें होय. एकोणिसाव्या शतकांत इतर ठिकाणीं म्हणजे मध्यप्रांतांतील मोहपानी व वरोडा ह्या ठिकाणींच थोडासा कोळसा सांपडला. यामुळें पूर्वेकडील प्रांत सोडले असतां इतर हिंदुस्थानांतील भागांत कोळसा महाग पडतो; आणि पूर्वींच्याकाळीं जेव्हां आगगाड्यांचा प्रसार कमी होता व वाहतुकीचे दर जबर होते तेव्हां तर तो अतिशयच महाग पडे. यामुळें बरींच वर्षे कोळशांच्या खाणींची वाढ व्हावी तशी झपाट्यानें झाली नाहीं. विशेषतः सुएझ कालवा बांधला गेल्यामुळें इंग्लंडमधील कोळसा मुंबई, कराची यांसारख्या ठिकाणीं बराच स्वस्त मिळूं लागला. तेव्हां सुरुवातीस पूर्वेकडील व उत्तरेकडील आगगाड्या आणि कलकत्ता शहर येथेंच हिंदी कोळसा खपे. पश्चिमेकडील व दक्षिणेकडील आगगाड्यांस आणि मुंबईस कांहीं मध्यप्रांतांतील कोळसा व बाकीचा सर्व आयात झालेला कोळसा वापरीत

असत. हिंदुस्थानाच्या बहुतेक भागांत कोळसा इतका महाग पडे कीं, रानें विपुल असलेल्या प्रदेशांत आगगाड्यांकरितां सरपण म्हणून लाकडाचाच उपयोग करीत. हळूहळू कोळशांच्या खाणींची वाढ झाली. कोळसा काढणें व वाहून नेणें जास्त सुलभ होऊं लागलें. हिंदी कोळशाच्या मागणीचें क्षेत्र वाढूं लागलें. १८८० च्या पुढें कोळशाची आयात वाढेनाशी झाली व हिंदी कोळशाची पैदास मात्र बरीच वाढली. नंतर १८९० च्या सुमारास हिंदी कोळसा थोडथोडा परदेशांत जाऊं लागला व ब्रह्मदेशांतील गिऱ्हाइकी त्यास मिळाली. तथापि मुंबई, कराचीकडे मात्र त्यास आयात होत असलेल्या कोळशाशीं इतक्यांत टक्कर देणें शक्य नव्हतें. (१८८० ते१९०७ च्या दरम्यान प्रतिवर्षी ६ ते ८ लाख टन कोळशाची आयात हिंदुस्थानांत होत असे. याच अवधींत हिंदुस्थानांतील कोळशाची पैदास पुढीलप्रमाणें वाढत होतीः—१८७०; ४·५ लाख टन. १८८६; १२·९ लाख टन. १८९४; २८ लाख टन.१९०१; ६० लाख टन.) या काळांत कोळशाहूनहि जास्त किंमतीचें सोनें हिंदुस्थानांतील खाणींतून काढण्यांत येई; परंतु एकंदर जगांतील पैदाशीच्या मानानें हिंदुस्थानांत सोनें अगदींच कमी निघतें. शिवाय कोलारखेरीज अन्यत्र कोठेंच खनिज सोनें सांपडलें नाहीं; आणि कोलारचेंहि महत्त्व सारखें कमी कमीच होत आहे. औद्योगिक प्रगतीच्या दृष्टीनेंहि सोन्याला कांहीं फारसें महत्त्व नाहीं. तेव्हां यासंबंधीं अधिक तपशिलांत शिरण्याचें कारण नाहीं.

कापडाच्या व पाटाच्या गिरण्या, कोळशाच्या खाणी, आणि चहा-कॉफीचे मळे एवढेच नवीन प्रकारचे उद्योगधंदे एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटीं हिंदुस्थानांत प्रस्थापित झाले होते. याशिवाय हिंदुस्थानांतील कच्चा माल जो परदेशीं जाई तो पाठविण्याजोगा तयार करणें, कापसांतील सरकी काढणें, कापूस व पाट यांचे गठ्ठे बांधणें, तांदूळ सडणें, इमारती लाकडाच्या तुळया कापणें इत्यादि बाबतींत यंत्रांचा प्रसार झाला होता; आणि याप्रकारचे कारखाने सर्व हिंदुस्थानभर आढळून येतात. परंतु

हे धंदे केवळ हंगामी आहेत व यांचें औद्योगिकदृष्ट्याहि महत्त्व विशेष नाहीं. बाकी कांहीं रेशमी व लोंकरी कापडाच्या गिरण्या, कागदाच्या गिरण्या, दारू तयार करण्याचे कारखाने वगैरे नवीन धंदेहि कोठें कोठें अस्तित्वांत आले होते. तथापि त्यांचें प्रमाण अगदींच लहान होतें. १८९५ सालीं स्थूलमानानें कापडाच्या गिरण्यांत दीड लाख, पाटाच्या गिरण्यांत पाऊण लाख व कोळशाच्या खाणींत पन्नास हजारपावेतों मजूर कामाला लावलेले असत. इतर कोणत्याच धंद्यांतील कारखान्यांत मजुरांची संख्या दहा हजारपावेतों गेली नव्हती.

या नवीन धंद्यांस सुरुवात साधारणतः १८६० च्या सुमारास झाली व या सर्वांची वाढ १८७०–७५ च्या पुढें विशेष झपाट्यानें होऊं लागली. १८७५ पावेतों जुन्या धंद्यांचा ऱ्हासहि मोठ्या प्रमाणांत होत होता. तेव्हां औद्योगिकदृष्ट्या १८७०–७५ या सालांत हिंदुस्थानची स्थिति जी अत्यंत निकृष्ट होती ती पुढील वीस वर्षांत कांहींशी सुधारली. न्या. रानडे यांनीं १८९३ सालीं लिहिलेल्या एका निबंधांत हाच सिद्धांत पुढें मांडला असून त्याच्या पुष्ट्यर्थ हिंदुस्थानच्या आयात–निर्गतींतील कच्च्या व पक्क्या मालाचें प्रमाण कसें चढत अथवा उतरत होतें हें दर्शविलें; आणि एकंदर सर्व धंद्यांच्या प्रगतीचा आढावा घेऊन हिंदी भांडवलवाल्यांनीं जर कसून प्रयत्न केला तर हिंदुस्थानांत फार मोठी औद्योगिक प्रगति थोडक्याच अवधींत होईल, असें त्या वेळेसच त्यांनीं भविष्य वर्तविलें होतें.

प्रकरण चौथें

शेती व शेतकरी

हिंदुस्थानांतील शेतकऱ्याची स्थिति ज्या निरनिराळ्या गोष्टींवर अवलंबून आहे त्यांतील मुख्य म्हणजे पाऊसपाणी, पिकाचे भाव व सरकारी सारा वसूल करण्याची मर्यादा व पद्धति या होत, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आगगाडीच्या युगापूर्वी पिकाच्या भावास विशेष महत्त्व नव्हतें. कारण शेतकरी व ग्रामसंस्था स्वावलंबी असत. गांवांतील पीक फारसें बाहेर विकावयास जात नसे. गांवांतल्या गांवांत अलुत्या-बलुत्यांस पिकाच्या रूपानेंच त्यांचा माल व चाकरी यांबद्दल मोबदला देण्यांत येत असे; आणि बाहेरून विकत घेण्याच्या वस्तूहि कमी होत्या. तेव्हां पीक चांगलें आलें व सरकारी वसूल घेण्यांत जुलूम झाला नाहीं म्हणजे तें सुबत्तेचें वर्ष असें समजावयाचें. अर्थात् जमीनमहसूलविषयक सरकारी धोरण, हें शेतकऱ्याच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचें समजलें पाहिजे. या बाबतींत हिंदुस्थानांत सर्वत्र सारखीच स्थिति नाहीं. बंगाल्यांत पहिल्यापासून जमीनदारी पद्धति पडून तेथें कॉर्नवॉलिसच्या कारकिर्दीपासून धारा कायमहि करण्यांत आला. हा कायम केलेला धारा प्रथम फार जबर होता व त्यामुळें बंगाल्यांतील ब्रिटिश अमदानीच्या सुरुवातीचे जमीनदार ठार बुडाले. पुढें हळूहळू धान्याच्या किंमती वाढल्या व धान्याचा बोजा हलका झाला; आणि नंतर जमीनदारांचा वर्ग संपन्न बनला. संयुक्तप्रांत व पंजाब यांतसुद्धा एकप्रकारची जमीनदारीचीच पद्धति प्रचलित आहे. या दोन पद्धतींत फरक एवढाच कीं, बंगाल्यांत जी जमाबंदी करण्यांत आली ती इस्टेटवार म्हणजे एका जमीनदाराच्या सबंध जमिनीपुरती. परंतु पंजाब व संयुक्तप्रांत यांमध्यें ती मौजावार अथवा महालवार करण्यांत आली; म्हणजे आकार ठरविण्यांत आला तो प्रत्येक महालाकरितां (खेड्याकरितां). बंगाल्यांत मोठमोठ्या

जमिनी धारण करणारे जमीनदार असत, तर पंजाब व संयुक्तप्रांत येथें प्रत्येक खेडें लहान लहान भागीदार असणाऱ्या जमीनदारांत वांटलें गेलेलें असे. येथेंहि कायम धारा बसवावा असें सुरुवातीस वाटत होतें; परंतु कांहीं वर्षांनंतर बराच खल होऊन याविरुद्ध निकाल पडला आणि जमीन-महसूल सरसकट लांब मुदतीचा बसवावा व वीस वीस अथवा तीस तीस वर्षांनीं फेरतपासणी व्हावी असें धोरण निश्चित झालें. बंगाल्यांतील जमीन-दार साधारणपणें मोठा असामी व स्वतः शेत वाहणारा नव्हे; तेव्हां शेत-कऱ्यावर जमीनमहसूलविषयक सरकारी धोरणाचा प्रत्यक्ष परिणाम होत नसे. कायमधाऱ्याचा जमीनदारास फायदा मिळाला; पण शेतकऱ्यास त्याचें काय ? कारण जमीनदार त्याजवर जबर खंड लादून त्याला पिळून काढीतच असे. ही स्थिति बरींच दशकें अशी कायम राहून जमीनदार व त्यांचीं कुळें यांच्यामध्यें सारखी तेढ वाढत राहिली. यास तोड म्हणून हळूहळू कुळांचे हक्क रक्षण करण्याकरितां कायदे होऊं लागले; व कुळांस काढून टाकणें अथवा खंडाची वाढ करणें यासंबंधीं जमीनदारांच्या हक्कां-वर कायदेशीर नियंत्रण घालण्यांत आलें. जें बंगाल्यांत झालें तेंच कांहीं अंशीं संयुक्तप्रांतांत, विशेषतः अयोध्याप्रांतामध्यें झालें; आणि तेथेंहि कुळांच्या संरक्षणार्थ कायदे करण्याची हळूहळू पाळी आली. कुळांच्या संरक्षणार्थ पहिला कायदा १८५९ सालीं बंगाल्यांत झाला. यांतील मुख्य तरतूद अशी कीं, बारा वर्षांहून अधिक वर्षें सारखा जो खंडकरी शेत वाहत असेल त्याला काढून टाकण्याचा जमीनदारास हक्क नसावा. तसेंच या कुळांचा खंडहि मुल्की कोर्टाच्या परवानगीशिवाय कमीअधिक करतां येऊं नये असें ठरविण्यांत आलें. यासंबंधीं पुढचे महत्त्वाचे कायदे म्हणजे १८६८ चा पंजाब व १८८५चा बंगालमधील कायदा हे होत. याच्या उलट मद्रास व मुंबई या इलाख्यांत रयतवारी पद्धति प्रचलित आहे. येथें साधारणपणें प्रत्यक्ष शेतकरी हाच सरकारसारा भरणारा असामी. जमीनदार या इलाख्यांत फार थोडे; व निदान १८५० च्या सुमारास तरी खंडानें जमीन घेऊन वाहणारे शेत-

करीहि फार थोडे असत. यामुळें या प्रदेशांत सरकारी जमीनमहसूल-विषयक धोरणाचे परिणाम प्रत्यक्ष शेतकऱ्यासच जाणवत असत.

इंग्रज अमलदारांच्या अज्ञानामुळें अव्वल इंग्रजींत सर्व हिंदुस्थानभर शेतसारा फार जबर लादला गेला आणि त्यामुळें जमीनदारांची व शेतकऱ्यांची फार दैना झाली हें वर सांगितलेंच आहे. मुंबई इलाख्यांत वुइंगेट साहेबाच्या देखरेखीखालीं नवीन महसूलपद्धति बसविण्याचें काम सुरू झालें; व १८४७ च्या संयुक्त अहवालांत ह्या नवीन रयतवारी पद्धतीचीं तत्त्वें पूर्णपणें ग्रथित झालीं. यापुढें एकंदर जमीनमहसुलाचा बोजा पूर्वीपेक्षां पुष्कळच कमी झाला व शेतकऱ्याची परिस्थिति सुधारूं लागली. मद्रास इलाख्यांत तर जवळजवळ १८६० सालपावेतों हा जमीनमहसूल कमी करण्याविषयीं कांहीं करण्यांत आलें नव्हतें. त्यानंतर मात्र हा बोजा कांहींसा कमी झाला. संयुक्तप्रांतांत १८५५ चे 'शहाराणपूर कानू' अमलांत येण्यापूर्वी जमीनमहसुलाचा बोजा फार भारीच होता. १८५० पावेतों साधारणपणें जमीनमहसुलाची पद्धति व या कराचें मान ह्या गोष्टीच ठरत होत्या. कांहीं प्रांतांत जमीनदारी तर इतर ठिकाणीं रयतवारी अमलांत आली. प्रथम जमीनदाराच्या अथवा शेतकऱ्याच्या ऐन-उत्पन्नाच्या तीनचतुर्थांश इतपतहि कर वसूल करण्यापर्यंत मजल गेली; पुढें शहाराणपूर कानूंप्रमाणें ऐनउत्पन्नाच्या निम्याहून अधिक कर असूं नये असें संयुक्तप्रांतांत ठरलें; व साधारणपणें हाच नियम जिकडेतिकडे अमलांत येऊं लागला. प्रथम मोजणीखातें व मुल्कीखातें यांच्या कामास व्यवस्थित स्वरूप येण्याला वेळ लागला आणि एकंदर जमीनमहसुलाची आकारणी कशी करावी व उत्पन्नाचा अंदाज कसा बांधावा याविषयीं त्या प्रांतांत सरकारी अमलदारांनीं आपआपल्या पद्धति व आपआपले ठोकताळे बसविले. हें सर्व होईपावेतों सारावसुली बहुतेक ठिकाणीं जबरच होत गेली; आणि कांहीं कांहीं प्रांतांत वसुलासंबंधीं अनन्वित जुलूमहि झाला. आधींच नवीन परकीय अमलांत कायदेकानू व राजकीय व्यवस्था हीं एक-

दम बदलल्यामुळें समाजाची घडी बिघडली, ती या प्रकारामुळें विशेषच विस्कळित झाली. १८५०च्या पुढें जमीनमहसुलासंबंधीं ठरावयाच्या गोष्टी राहिल्या त्या मुख्यतः फेरतपासणीच्या वेळचें धोरण, साऱ्याची तहकुबी व सूट यासंबंधींचें धोरण, आणि शेतकऱ्यानें स्वकष्टानें घडवून आणिलेल्या शेत-सुधारणेच्या उत्पन्नावर कर बसवावा किंवा नाहीं याबद्दलचा प्रश्न या होत. या सर्व प्रश्नांस पुढें जे मोठे दुष्काळ पडले त्यांनीं तोंड फोडलें व पुढील ५० वर्षांत फेरतपासणीच्या वेळेस सारावाढीची कमाल मर्यादा निश्चित करणें, तसेंच पिकाच्या आणेवारीप्रमाणें सूट-तहकुबीचे नियम ठरविणें हें घडून आलें.

फेरतपासणीच्या वेळेस काळजी किती वाहिली पाहिजे याचें उत्कृष्ट उदाहरण १८७५ सालच्या पुणें व अहमदनगर जिल्ह्यांतील शेतकऱ्यांच्या दंग्यांनीं मिळालें. १८६४-६५ मध्यें कापसाच्या किंमती अतोनात वाढून जेव्हां शेती फार किफायतशीर झाली होती, त्या वेळेस अहमदनगर व पुणें जिल्ह्यांतील कांहीं तालुक्यांत साऱ्याची फेरतपासणी होत होती. कापसाची प्रचलित किंमत ही अशीच राहणार असें गृहीत धरून सरकारी अमलदारांनीं या वेळेस सारा दुपटी-तिपटीनें वाढविला. पुढें चारपांच वर्षांत या किंमती खालावल्या; १८७० ते १८७४ या सालांत तर सर्वच अतोनात स्वस्ताई झाली. यामुळें शेतकऱ्याचें उत्पन्न फार कमी झालें; आणि त्याचें सावकारी देणें व जमीनमहसूल हीं पैशांत बांधलेलीं असल्यामुळें त्यांचा बोजा आतां असह्य झाला. तेव्हां तेथील सावकारांविरुद्ध उठून त्यांचीं घरें लुटणें, कर्जरोखे फाडणें इत्यादि प्रकार शेतकऱ्यांनीं केलें. या प्रकरणीं सरकारनें नेमिलेल्या चौकशीमंडळानें दंग्याचें एक कारण म्हणजे भारी जमीनमहसूल हें दर्शविलें; व त्यावर सरकारनें इंदापूर वगैरे तालुक्यांतील सारा कमी करून यापुढें कोणत्याहि फेरतपासणीच्या वेळेस एका विवक्षित मर्यादेपलीकडे सारा वाढवावयाचा नाहीं असा नियम घालून दिला.

धान्याच्या बाजारभावावर शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिति बरीच अव-

लंबून राहणार हें उघड आहे. जुन्या काळीं जरी खेड्याच्या बाहेर फारसा व्यवहार करण्यांत येत नव्हता आणि त्यामुळें जरी पैशाची फारशी जरूरी शेतकऱ्यास भासत नसे, तरी शेतसाऱ्याची रक्कम पैशांतच निश्चित केली असल्यामुळें व साऱ्याचा वसूलहि पैशाच्या रूपानेंच होत असल्यामुळें निदान शेतसारा भरण्यापुरता तरी पैसा त्याला उभारावा लागेच. आणि शेतसाऱ्याचा बोजा जर अवल इंग्रजींत होता त्याप्रमाणें फार त्रासदायक असला, तर पिकाच्या भावावर शेतकऱ्याची सुस्थिति बऱ्याच अंशीं अव-लंबून असणें साहजिक होतें. भाव सारखे खालावत असल्यास शेतकऱ्याची स्थिति हलाखीची होत असे. त्यांत १८५० च्या पूर्वींच्या काळाबद्दल लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट ही कीं, या काळांत किंमतींचें मान सारखें उतरत होतें. रस्ते व आगगाड्या यांचा फैलाव होण्यापूर्वी मालाच्या किंमतींतील चढउतार वर्षोवर्षी अचानक व फार मोठ्या प्रमाणावर घडून येत असत. उदाहरणार्थ धुळ्यास जोंधळा एका रुपयास १८२४ सालीं ३७ शेर होता, तर १८२९ मध्यें ७२ शेर, १८४६ त १९ शेर, १८४८ त ८५३ शेर व १८६१ सालीं २५ शेर होता. तथापि याप्रमाणें जरी किंमती सारख्या बदलत असल्या तरी साधारणपणें या वेळीं किंमतींचा कल उतरण्याकडे होता असें म्हणतां येईल. याचें मुख्य कारण म्हणजे, चलनी नाण्यांत विशेष वाढ झाली नाहीं व सोनेंचांदी पूर्वीपेक्षां फारशी मुबलक नव्हती, परंतु नाण्यांत व्यवहार पूर्वीपेक्षां जास्त होऊं लागला—विशेषतः सरकार जमीनमहसूल सरसकट नाण्यांतच वसूल करूं लागलें व त्यामुळें नाण्यास मागणी जास्त होऊन मालाच्या किंमती कमी झाल्या हें असावें. १८५० च्या पूर्वी शेतकऱ्याची स्थिति खराब होण्यास हें एक महत्त्वाचें कारण होतें हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. १८५० नंतर ऑस्ट्रेलिया व कॅलिफोर्निया या प्रदेशांत सोन्याच्या व रुप्याच्या नवीन खाणी सांपडल्यामुळें चलनी नाणें पुनः मुबलक होऊं लागलें; आणि किंमती थोडथोड्या वाढूं लागल्या त्या

१८६० च्या पुढें १८६५ पर्यंत फारच झपाट्यानें वाढल्या. १८६५ नंतर त्या पुनः उतरूं लागून १८७० ते १८७६ मध्यें त्या बऱ्याच उतरल्या. पुढें दुष्काळामुळें चढलेल्या किंमती दुष्काळानंतर लगेच उतरल्या आणि १८८० ते १८९० या काळांत त्यांत फारसा फरक पडला नाहीं. परंतु साधारणपणें १८९० च्या सुमारास किंमती ज्या चढूं लागल्या त्या यापुढें सारख्या चढतच गेल्या. १८५० च्या पुढील पन्नास वर्षांत विशेष लक्षांत घेण्यासारखे फरकें म्हणजे १८६१ ते १८६५ पर्यंत एकदम किंमतींत चढ व त्यापुढें कांहीं वर्षें लागलेला एकदम उतार हेच होत. अर्थात् सर्वच पदार्थांच्या किंमतींत सारखेच फरक पडत गेले नाहींत. यांत विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे १८८० ते १८९५ पर्यंत युरोपांत एकंदर किंमती उतरत होत्या व त्यामुळें हिंदुस्थानांतहि कापूस, गहूं वगैरे मालाच्या किंमती उतरल्या. परंतु एवढ्याच अवधींत तांदूळ, पाट, जवस यांच्या किंमती बऱ्याच वाढल्या. साधारणपणें वाढत्या किंमतींच्या अवधींत शेतकऱ्याचा बराच फायदा होतो, असें ठोकळ मानानें म्हणतां येईल. १८७० च्या पुढें किंमती प्रथम खालावल्या व नंतर दुष्काळ आला यामुळें पुनः शेतकऱ्याची स्थिति वाईट झाली. उलट १८८० च्या पुढें बरींच वर्षे किंमतींत फारसा फरक पडला नाहीं तरी पावसाचें मान बरें असल्यामुळें शेतकऱ्यास पुनः डोकें वर काढण्यास कांहींसा वाव मिळाला. १८९० नंतर पुनः हळूहळू पदार्थांच्या किंमती वाढण्यास सुरुवात झाली. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकांत दोन बरेच मोठे दुष्काळ पडल्यामुळें धारण मध्यंतरीं खालीवर फार झाली. परंतु १९०० सालच्या पुढें तर फारच झपाट्यानें किंमती वाढल्या, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं; त्या इतक्या कीं, सरकारनें या किंमतींच्या वाढीचा विचार करण्याकरितां एका अमलदाराची—श्री. दत्त यांची खास नेमणूक केली. महायुद्धाच्या पूर्वी दहापंधरा वर्षें ही जी महागाई झाली त्याचें कारण काय असावें या वादांत शिरण्याचें प्रयोजन नाहीं. एवढें मात्र खरें कीं, जगांतील इतर देशांपेक्षां

हिंदुस्थानांतील किंमती या काळांत विशेषच वाढल्या. शेतकी माल जो परदेशीं जात असे त्याच्याहि किंमती वाढल्या व त्यामुळें एकंदरींत शेतकऱ्याची स्थिति या काळांत बरी होती. महायुद्धामुळें महागाईस अतोनात ऊतच आला ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. तथापि या किंमती वाढल्या त्या सर्व पदार्थांच्या सारख्याच वाढल्या नाहींत हें या वेळेस विशेष झालें. त्यांतल्या-त्यांत हिंदुस्थानांतून जो माल परदेशांत जात असे त्याच्या किंमती लढाई चालू असतां बहुतेक वाढल्या नाहींत. तांदूळ, गहूं, गळिताचीं धान्यें व पाट यांच्या किंमती बहुतेक स्थिरच राहिल्या. कापूस, कातडीं वगैरे कांहीं जिनसांच्या किंमती वाढल्या; पण त्या परदेशांहून येणारा जो माल त्याच्या मानानें कमी वाढल्या; आणि १९१८ नंतर ज्या सर्वच किंमती वाढल्या त्यांतहि हें वैशिष्ट्य कायम राहिलेंच. शेतकऱ्याच्या कच्च्या मालाच्या किंमती या कारखान्यांतून निघणाऱ्या व शेतकऱ्यास विकत घ्याव्या लागणाऱ्या कापड, केरोसीन, मीठ, साखर इत्यादि मालाच्या किंमतीपेक्षां फार कमी वाढल्यामुळें शेतकऱ्याचें एकंदरींत नुकसान झालें; आणि हें जें वाढत्या किंमतींचें भिन्न प्रमाण तें पुनः जवळजवळ १९२४-२५ पावेतों सुधारलें नाहीं. यानंतर पांचएक वर्षें बरीं गेलीं असतील तों १९२९-३० पासून किंमती भराभर खालावण्यास सुरुवात झाली व त्या आज (१९३२) अतोनातच खालावल्या आहेत. त्यांत विशेष वाईट हें कीं, शेतकी पैदाशीच्या किंमती इतर मालापेक्षां जास्त खालावल्यामुळें शेतकऱ्याचें दुप्पट नुकसान झालें आहे; व त्याची स्थिति १८७०-७५ सालांत पुणें, अहमदनगर भागांत ज्या वेळेस दंगा झाला त्या वेळच्या स्थितीसारखी झाली आहे.

पूर्वींप्रमाणेंच अवर्षण, पूर इत्यादि नैसर्गिक आपत्ति शेतकऱ्यावर अजूनहि कोसळतात. त्यांचे परिणाम हल्लीं कांहींसे भिन्न होतात ते कसे, हें मागील एका प्रकरणांत दर्शविलें आहे. जेथें पाऊस अनिश्चित व दुष्काळ पडण्याची भीति फार, त्या टापूंत शेतकीच्या पद्धतींत सुधारणा करणें फार कठीण; व तेथील शेतकऱ्यास कर्जमुक्त करणें अशक्यप्राय आहे. तथापि

गेल्या साटसत्तर वर्षांत दुष्काळ पडण्याबरोबर त्याचे तात्कालिक परिणाम तरी शक्य तितके कमी भासूं द्यावे म्हणून बरेच प्रयत्न करण्यांत आले असून ते बहुतांशीं यशस्वीहि झाले आहेत.

१८५० च्या पुढें फार मोठे असे दुष्काळ हिंदुस्थानांत १८७६-७८, १८९५-९६, १९००-०१, १९०७-०८ व १९१८-१९ या सालीं पडले. १८५० पासून १८७० पर्यंतचीं वर्षें हिंदुस्थानभर साधारण बरीं गेलीं. जिकडेतिकडे महसुलाचा बोजा कमी झाला होता, व्यापार वाढत होता व एकंदर धारणहि वाढत होती. या अवधींतच कापसाचे भाव वाढल्याचा अतिशय फायदा कांहीं भागांस मिळाला होता. परंतु १८६८ पासून पुढील दहा वर्षांत मात्र दुष्काळांची एक मालिकाच लागली. १८६८-६९ च्या राजपुतान्यांतील दुष्काळाचा मागें उल्लेख केला आहेच. यापुढील महत्त्वाचा दुष्काळ म्हणजे १८७३-७४ मधील बंगाल व बिहार प्रांतांतील होय. दुष्काळनिवारणार्थ जे उपाय सरकार अलीकडे योजतें त्यांस ह्या दुष्काळांत प्रथम सुरुवात झाली असें म्हणतां येईल. राजपुतान्यांतील मृत्युसंख्येमुळें सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मनावर अतिशय परिणाम झाला होता व या दुष्काळांत लोकांस मदत फार सढळ हातानें करण्यांत आली. याहिपेक्षां मोठा दुष्काळ १८७६-७८ या सालीं सर्व दक्षिणभर पडला. जेथें जेथें आगगाड्या बांधल्या गेल्या होत्या, तेथें तेथें दुष्काळाचें निवारण करणें फारसें कठीण गेलें नाहीं. परंतु कर्नाटकांतील कांहीं भागांत मृत्युसंख्या आगगाड्यांच्या अभावीं पुष्कळ वाढली. तसेंच धान्य जरी वाहून नेतां आलें तरी चारा वाहून नेणें तितकें सोपें नव्हतें; म्हणून दक्षिणेंतून सर्व बाजूंनीं सह्याद्रीच्या प्रदेशांत चरण्याकरितां गुरांचे मोठमोठे कळप येऊं लागले. पण यांतील बहुतेक तेथें पोंचण्यापूर्वीच मृत्युमुखीं पडून शेतकऱ्यांचें अतोनात नुकसान झालें. या वेळेस सरकारनें दुष्काळी कामें बरींच काढलीं; परंतु त्यांचा कारभार सरकारनें अत्यंत कंजुषपणानें चालविला अशी ओरड झाली. या सर्व गोष्टींची १८८० च्या दुष्काळ-कमिशननें पूर्ण चौकशी

करून एकंदर दुष्काळी कामें व दुष्काळनिवारणार्थ इतर उपाययोजना यांस निश्चित स्वरूप दिलें. या दुष्काळांत प्रत्यक्ष उपासमारीनें जरी माणसें फारशीं दगावलीं न हींत, तरी दुष्काळानंतर पटकी व इतर सांथी येऊन मृत्युसंख्या अतोनात वाढली. १८७८ च्या पुढें पुनः बरींच वर्षें असे मोठे दुष्काळ पडले नाहींत तथापि १८९५-९६ सालीं जो मोटा दुष्काळ पडला तो अगदीं सबंध देशभर. दुष्काळी कामें उघडण्याची वगैरे योजना तयार असल्यामुळें ही व्यवस्था बरी ठेविली गेली. परंतु या दुष्काळांत दुष्काळी कामावरील मजुरीचा दर व विशेषतः दुष्काळांतसुद्धा सारा चोपून वसूल करण्याची कांहीं प्रांतिक सरकारांची पद्धति यांवर बरीच टीका झाली; आणि दुष्काळानंतर नेमिलेल्या कमिशनची विशेष महत्त्वाची शिफारस म्हणजे साऱ्याची सूट व तहकुबी प्रांतिक सरकारांनीं सढळ हातानें देत जावी हीच होती. हा दुष्काळ पडल्यानंतर थोड्या वर्षांत म्हणजे १८९९-१९०० सालीं सबंध मुंबई इलाखा, मध्यप्रांत, वऱ्हाड व निझामाचें राज्य आणि मद्रास इलाख्याचा बराच भाग येथें पुनः कडक दुष्काळ पडला. एका प्रखर दुष्काळानंतर लगेच हा दुसरा दुष्काळ पडल्यामुळें लोकांची स्थिति फारच हलाखीची झाली हें सांगावयास नकोच. या दुष्काळांतील विशेष गोष्ट म्हणजे चाऱ्याची भासलेली अतोनात टंचाई ही होय. यामुळें गुजराथेंतील गुरांची फारच हानि झाली. वऱ्हाड व गुजराथ या दोन्ही भागांत जवळ जवळ एकोणिसाव्या शतकांत केव्हांच दुष्काळ पडला नव्हता, तो या शतकांत पडल्यामुळें तेथील लोकांस त्याचे परिणाम विशेषच भासले. पूर्वीच्या दुष्काळामुळें लोकांत त्राण कांहींच उरलें नव्हतें, तेव्हां या खेपेस दुष्काळी कामावर येणाऱ्या लोकांची संख्या फार वाढली; आणि सरकारनेंहि लोकांस मदत करण्याच्या बाबतींत अधिक उदार धोरण या वेळेस स्वीकारिलें.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत जवळजवळ सर्व हिंदुस्थानभर आगगाड्या बांधून झाल्या आणि सर्व प्रकारची वाहतूक पुष्कळच सुकर व स्वस्त झाली. यामुळें चालू शतकांतील दुष्कळांचें स्वरूप पूर्वीच्या इतकें

भयानक राहिलें नाहीं. उदाहरणार्थ १९०७–०८ सालीं हिंदुस्थानांतील बहुतेक प्रांतांत पाऊस अत्यंत कमी पडला व संयुक्तप्रांतांत तर पिकें ठार बुडालीं; तसेंच १९१८–१९सालीं मुंबई इलाखा, संयुक्तप्रांत, पंजाब व इतर प्रांतांतील कांहीं भागांतसुद्धा पुरतें अवर्षण पडलें. परंतु या दोन्ही खेपेस दुष्काळाचे परिणाम मागील खेपांइतके जाणवले नाहीत. या दुष्काळांचा परिणाम मृत्युसंख्येवर फारसा घडून आला नाहीं; व दुष्काळीं कामें उघडणें अथवा परप्रांतांतून दुष्काळग्रस्त टापूंत धान्य आणविणें वगैरे कोणत्याच गोष्टी फारशा अवघड गेल्या नाहींत.

याप्रमाणें वाहतुकीच्या मार्गांची वाढ झाल्यानंतर जमीनमहसुलाची सूट व तहकुबी देणें, दुष्काळी कामांची योजना प्रथमापासून निश्चित करून व दुष्काळनिवारणार्थ निधि जमवून ठेवून त्यांचा वेळेवर उपयोग करणें, आणि दुष्काळ सरल्यावर शेतकऱ्यास गुरें विकत घेणें इत्यादि गोष्टींकरितां तगाई देणें, अशा प्रकारच्या उपाययोजना हळूहळू बनत जाऊन त्या अमलांत येऊं लागल्यामुळें दुष्काळाचे तात्कालिक परिणाम सारखे कमी कमी जाचक होत गेले. तथापि यामुळें दुष्काळाचें निवारण कायमचें झालें असें नाहीं; आणि हें निवारण जेथें जेथें पाऊस फार अनिश्चित आहे, तेथें तेथें पुरतें होणेंहि शक्य नाहीं. त्यास एकच उपाय म्हणजे अन्य तऱ्हेनें पाण्याचा पुरवठा करून शेतकऱ्याची अवर्षणाची भीति घालविणें हाच होय. या बाबतींत ब्रिटिश अमदानींत बरेंच कार्य घडून आलें असें म्हणतां येईल. कंपनी सरकारनें यमुनानदीचे जुने कालवे आणि कावेरी व कोलेरून नद्यांच्या मुखांशीं असलेले पाटबंधारे सुधारणें, गंगानदीपासून एक मोठा कालवा काढणें व गोदावरीच्या मुखालगतच्या प्रदेशांत पाटबंधारे बांधणें हीं कामें केलीं होतीं. १८६० च्या पुढेंहि पाट–कालव्यांचें काम हळूहळू चाललें होतें. पण त्यास खरा जोर १८८० च्या दुष्काळ–कमिशनच्या शिफारशीमुळें आला. या कमिशननें दुष्काळनिवारणार्थ स्वतंत्र निधि सरकारनें काढून त्यांतून कालव्यांचीं वगैरे कामें झपाट्यानें हातीं घेणें

अवश्य आहे असें आपलें मत दिलें. या कमिशनच्या शिफारशीमुळें सतलज व चिनाब, आणि संयुक्तप्रांतांत गंगा व बेटवा या नद्यांपासून आणखी कालवे काढण्यांत आले; आणि या कमिशनच्या शिफारशीमुळेंच आर्थिकदृष्ट्या जरी कालवे तोट्यांत पडले तरी दुष्काळनिवारणार्थ कांहीं टापूंत ते बांधण्याचा प्रघात सुरू झाला. बुंदेलखंडांतील बेटवा व महाराष्ट्रांतील नीरा नद्यांचे कालवे हेच या प्रकारचे पहिले कालवे होत. १८८० च्या कमिशननें शिफारस केलेलीं सर्व कामें बांधून झाल्यावर १९०१-०३ सालीं एक खास पाटबंधाऱ्यांचें कमिशन् नेमण्यांत येऊन यापुढील कार्य बहुतांशीं या कमिशनच्या शिफारशींस अनुसरूनच झालें. यांतील सर्वांत महत्त्वाचें काम पंजाबांतील सतलज, चिनाब व झेलम या नद्यांवरील होय. अलीकडे अयोध्या व रोहिलखंडमधील शारदा कालव्याचें काम फार मोठें असें झालें आहे. दुष्काळनिवारणार्थ बांधलेल्या कालव्यांपैकीं महाराष्ट्रांत गोदा, नीरा व प्रवरा या नद्यांचे कालवेहि बरेच महत्त्वाचे आहेत. हल्लीं चालू असलेल्या कामांपैकीं मद्रास इलाख्यांत कावेरी–मेलूर कालवा व सिंधमधील सक्करचें धरण हीं विशेष महत्त्वाचीं कामें होत.

कालवे बांधणें हें सर्व प्रांतांत सारखेंच शक्य नाहीं. बंगाल प्रांतांत कालवे बांधणें अगदींच शक्य नाहीं व त्यांची तेथें तितकी जरूरीहि नाहीं. दक्षिणेंतील पुष्कळ भागांत कालवे बांधणें अवश्य असूनहि तें शक्य कोटींतील नाहीं. उलट पक्षीं, सिंधमधील बहुतेक सर्व लागवड पुराच्या कालव्यांतील पाण्यावरच अवलंबून आहे. सिंधमधील कालवे हे बहुतेक फार पुरातन कालापासून बांधलेले आहेत; परंतु ब्रिटिश सरकारच्या कालवे बांधण्याच्या धोरणानें फार मोठा फरक कोठें घडून आला असेल तर तो पंजाबांत होय. पंजाबच्या पश्चिम भागांत या कालव्यांमुळें अगदीं निर्जन असलेला प्रदेश सुपीक होऊन तेथें आतां नवीन वसाहत झाली आहे. या कालव्यांमुळें पंजाबांत आजतागायत जवळजवळ एक कोटि एकर जमीन वहीत जमीन म्हणून नव्यानें जमेस आली. सिंधमधील सक्करचें धरण

यशस्वी ठरल्यास तेथेंहि बऱ्याच जमिनीवर नव्यानें पिकांची लागवड करतां येईल असा अंदाज आहे. याच्या खालोखाल संयुक्तप्रांतांतील गंगा व यमुना या नद्यांचे कालवे आणि मद्रास इलाख्यांतील गोदावरी, कृष्णा, कावेरी, कोलेरून, पेरियर इत्यादि नद्यांचे मुखांजवळ असलेले पाटबंधारे व कालवे यांचे महत्त्व आहे. दुष्काळनिवारणार्थ म्हणून केलेल्या कालव्यांत प्रमुख म्हणजे महाराष्ट्रांतील व बुंदेलखंडांतील कालवेच होत; परंतु हे असले कालवे फारसे वाढविणें शक्य नाहीं. निरनिराळ्या प्रांतांतील एकंदर वहीत जमीन घेतल्यास त्यांतील जवळजवळ चारपंचमांश जमिनीस सरकारी कालव्याचें पाणी सिंधमध्यें, व दोनपंचमांश जमिनीस पंजाबमध्यें मिळतें, तर हेंच प्रमाण महाराष्ट्रांत शेंकडा एक एवढेंच पडतें !

सरकारी कालवे व तलाव हींच फक्त पाणी पुरविण्याचीं कृत्रिम साधनें नव्हत. खाजगी विहिरी, सामुदायिक बंधारे, अथवा लहानलहान तलाव हीं सर्व हिंदुस्थानभर विखुरलेलीं सांपडतात; आणि शेतकी कमिशननें दर्शविल्याप्रमाणें मोठीं सरकारी कामें जरी कांहीं विशिष्ट टापूंतच हातीं घेण्याजोगीं असलीं तरी असल्या लहान खाजगी कामास उत्तेजन देणें हें सगळीकडेच शक्य आहे. परंतु इकडे सरकारचें लक्ष जावें तसें अद्यापि गेलेलें नाहीं.

१९०३ सालीं पाटबंधारा–कमिशननें प्रसिद्ध केलेल्या आंकड्यांवरून असें दिसतें कीं, त्या वेळेस एकंदर मानवी प्रयत्नानें पाणीपुरवठा केलेल्या जमिनीपैकीं दोनपंचमांश सरकारी कामानें भिजली गेली होती, तर बाकीची सर्व खाजगी विहिरींनीं व बंधाऱ्यांनीं. त्या वेळेस सरकारी कालव्यांखालील क्षेत्रफळ साधारणतः १८५लक्ष एकर होतें. तेव्हांपासून यांत बरीच वाढ होऊन तें हल्लीं ३१६ लक्ष एकर झालें आहे. खाजगी विहिरींची वगैरे वाढ मात्र गेल्या तीस वर्षांत कांहींच झालेली दिसून येत नाहीं. हे सर्व आंकडे अर्थात् केवळ खालसा प्रदेशापुरतेच आहेत.

गेल्या शेंपन्नास वर्षांत हिंदुस्थानांतील एकंदर कृषिपद्धतींत फारसा फरक

झालेला नाहीं; व लहान प्रमाणावरील शेती जाऊन मोठ्या प्रमाणावरहि शेती कोठें सुरू झाली नाहीं. बटाट्यासारखें नवीन असें एखादेंच पीक देशांत आलें व कांहीं जुन्या पिकांत—कापूस, गहूं इत्यादींत नवीन जातीचें बियाण तयार करवून तें पसरविल्यामुळें कोठें कोठें शेतकऱ्याचा बराच फायदा झाला एवढेंच. बाकी नवीन अवजारें अथवा यांत्रिक शक्ति यांचा प्रसार जवळजवळ कांहींच झाला नाहीं. उसाचा लोखंडी चरक अथवा लोखंडी नांगर हे अपवादात्मक गणावयाचे. खत देणें, पेरणी, लागण, कापणी वगैरेच्या पद्धतींत महत्त्वाचे फरक कांहीं घडून आले नाहींत. पण खेडें हें सर्व बाबतींत आतां स्वावलंबी राहिलें नसल्यामुळें शेतकऱ्याची बाजारावर दृष्टि ठेवून जें किफायतशीर पडेल तें पिकविण्याकडे सांप्रत बरीचशी प्रवृत्ति होऊं लागली आहे.

पूर्वी बहुतेक सर्वच जिनसा खेड्यांतल्याखेड्यांतच तयार होत; व मीठ, साखर,कापड यांसारख्या कांहीं अगदींच थोड्या बाहेरून आणिल्या जात. यांत साखर व कापड यांच्याविषयीं लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट ही कीं, याहि जिनसा फार दुरून आणणें शक्य नसे. तेव्हां जरी सर्वच खेड्यांतून शक्य नसलें तरी बहुतेक सव टापूंतून शक्य असेल तेथें ऊस व कापूस यांची लागवड करण्यांत येई. वाहतुकीच्या साधनांच्या वाढीमुळें एकदल धान्यें व डाळी (हीं पिकें पूर्वीपासूनच ज्या त्या टापूंत भिन्न भिन्न असत) सोडून बाकीच्या पिकांचें आतां विशिष्ट टापूंत केंद्रीकरण होत गेलें. आतां सर्वच प्रकारचीं पिकें एके ठिकाणीं पिकविण्याची जरूरी नसल्यामुळें ज्या भागांत एखाद्या पिकास परिस्थिति विशेष अनुकूल असेल, तेथेंच तें विशेषेंकरून पिकविणें शक्य झालें. हिंदुस्थानांतील सर्व शेती लहानलहान शेतकऱ्यांनीं चालविलेली आहे. या शेतकऱ्यांच्या पिकांचे हल्लीं दोन प्रकार कल्पितां येतील. एकतर प्रत्यक्ष उदरपोषणाचीं एकदल धान्यें व डाळी; आणि दुसरें कोणतें तरी विकाऊ पीक. पहिलें पीक विशेष महत्त्वाचें. तें शेतकरी प्रत्यक्ष पोटाकरितां काढतो; आणि जमीनमहसूल, सावकाराचें देणें व स्वतःस

आ. ८

किरकोळ लागणारे जिन्नस विकत घेणें या सर्वांस लागणारा पैसा दुसरें पीक विकून तो उभारतो. अर्थात् हें दुसऱ्या प्रकारचें पीक म्हणजे नेहमीच धान्य व डाळी यांव्यतिरिक्त असतें असें नाहीं. ब्रह्मदेशांत तांदूळ हेंच उदर-निर्वाहाचें पीक व विकण्याचेंहि पीक. पंजाबांत गव्हाची स्थिति कांहींशी अशीच आहे. परंतु तिकडे बाजरी, मका व जोंधळा हीं बऱ्याच जिल्ह्यांत पिकतात; आणि या जिल्ह्यांतून हीं निकृष्ट धान्यें शेतकरी बहुतेक स्वतः-साठीं राखून ठेवून बराचसा गहूं परप्रांतांत किंवा परदेशीं पाठविण्याकरितां विकतो.

दुसऱ्या प्रकारचीं विकाऊ पिकें म्हणजे मुख्यतः कापूस व पाट, जवस, भुइमूग, तीळ वगैरे गळिताचीं धान्यें, ऊस, तंबाखू हीं अथवा कांदा, मिरची, घास वगैरे होत. जुन्या काळीं विशिष्ट टापूंत विशिष्ट पिकें काढीत नसत असें नाहीं; पण या विशिष्टीकरणाचें प्रमाण फार कमी होतें. कापसाच्या लागवडीच्या उदाहरणावरून हा मुद्दा अधिक स्पष्ट करितां येईल. गुजराथ, खानदेश, वऱ्हाड, कोईमतूर, तिनेवेल्लीकडील मद्रास इलाख्याचा भाग या प्रदेशांत जेथें आज कापूस विशेष पिकतो, तेथेंच तो पूर्वींहि विशेष पिकत असे हें खरें. परंतु त्याचें प्रमाण आतां पूर्वींपेक्षां फार मोठें आहे. अगदीं पूर्वींपासूनचे पिकाच्या क्षेत्रांचे आंकडे आपणांस उपलब्ध नाहींत; पण विशेषतः कापसासंबंधीं बरीच माहिती आपल्याला मिळूं शकते. एके काळीं कापूस जिकडेतिकडे पिके व डाक्याची मलमल डाक्याजवळ पिकलेल्या कापसाच्या सुताचीच विणीत. परंतु डाक्याचा मलमलीचा धंदा शंभर वर्षांपूर्वींच पुरता बुडाला; व त्याबरोबर तेथील कापसाची लागवडहि थांबली. १८४८ सालीं पार्लमेंटनें हिंदुस्थानांतून विलायतेंत होणारी कापसाची निर्गत कशी वाढवितां येईल याचा विचार करण्याकरितां एक कमिटी नेमिली होती. या कमिटीनें मिळविलेल्या आंकड्यांवरून असें दिसतें कीं, या सुमारास एकंदर वहीत जमिनीपैकीं भडोच जिल्ह्यांत जवळजवळ अर्धी, सुरत जिल्ह्यांत एकचतुर्थांशाहून कांहींशी अधिक आणि खानदेशांत एकदशांश इतकी जमीन कापसाखालीं असे. भडोच व सुरत या जिल्ह्यांत बंदरें व नद्या यांच्या विपुलतेमुळें वाहतुकीची प्रथमपासूनच अडचण भासत नव्हती; आणि म्हणून तेथील कापसाची लागवड १८५० च्या पूर्वींच

जेवढी वाढणें शक्य होतें तेवढी वाढली होती. हीच गोष्ट अलीकडील आंकड्यांवरून स्पष्ट होते. कारण भडोच व सुरत जिल्ह्यांतील कापसाच्या लागवडीचें प्रमाण तेव्हांपेक्षां हल्लीं जास्त नाहीं. उलटपक्षीं, खानदेशांत तें जवळजवळ चौपट वाढलें आहे. तसेंच वऱ्हाडांत हेंच प्रमाण १८६७ सालीं (अमेरिकन् युद्धानंतरहि) शेंकडा २७ एवढेंच होतें, तें १९१३ सालीं शेंकडा ४५ पर्यंत झालें होतें. उसाच्या लागवडीचीहि स्थिति हीच. जेंकिन्सनें आपल्या अहवालांत देगवडच्या राज्यांत (याचा समावेश नागपूरकर भोंसल्यांच्या राज्यांतच होत असे) पूर्वीं ऊस पुष्कळ पिके असें नमूद केलें आहे; व मध्यप्रांत ब्रिटिश अमलाखालीं आल्यावरहि ४० हजार एकर उसाची लागवड तेथें होत असे, असा अंदाज आहे. परंतु हीच लागवड पन्नास वर्षांत अर्ध्यानें कमी झाली; आणि याबरोबरच संयुक्तप्रांत व बिहार येथील कांहीं जिल्हे, महाराष्ट्रांतील कालव्याकांठचा प्रदेश इत्यादि ठिकाणीं उसाची लागवड पुष्कळ वाढली. मैमनसिंग, फरीदपूर, डाका वगैरे बंगाल्यांतील जिल्ह्यांत पाटाच्या लागवडीसंबंधींहि हेंच आढळून येतें. याप्रमाणें उदरपोषणाच्या धान्यांव्यतिरिक्त जें किफायतशीर विकाऊ पीक असेल तेंच काढावयाचें असें झाल्यामुळें पिकांचें विशिष्टीकरण इतकें झालें आहे कीं, जेथें पाऊसपाणी भरपूर, अथवा इतर पाणी पुरवठा चांगला आहे, अशा वऱ्हाडासारख्या कांहीं सुपीक टापूंत तेथें लागेल इतकेंहि धान्य अथवा चारा होत नाहीं; व तो इतर ठिकाणांहून आणावा लागतो. तसेंच जोंधळा, बाजरी, नाचणी असल्या हलक्या धान्यांच्या ऐवजीं गहूं, तांदूळ शक्य तेथें पिकविण्याकडे कल दिसून येतो. आणि दुसरें असें कीं, जशीं काहीं पिकें कमजास्त फायदेशीर दिसून येतील तशीं तीं पेरण्याचा उपक्रम केला गेला आहे. कापसाचा भाव तेजीचा असल्यास कापसाचें क्षेत्रफळ पुष्कळ वाढतें; व तो उतरल्यास खानदेशासारख्या टापूंत मिरची, कांदा, भुइमूग वगैरे पिकांकडे लगेच शेतकऱ्यास लक्ष द्यावें लागतें. गुळाचा भाव फार उतरल्यामुळें उसाऐवजीं कोणतें पीक काढावें हाच आज पुणें जिल्ह्यांत कालव्याखालीं जमिनी असलेल्या बागाईतदारांपुढें फार मोठा प्रश्न उभा राहिला आहे. तसेंच एखादें पीक विशेष फायदेशीर वाटल्यास त्याचा लगेच फैलाव कसा होतो हें 'गेल्या वीस

वर्षांत महाराष्ट्रांतील भुइमुगाच्या झपाट्यानें वाढलेल्या क्षेत्रफळावरून लक्षांत येईल.

खालसा मुलुखांतील पिकांखालील जमीन

(खालील एकरांचे आंकडे हजारांत दिले आहेत)

पिकाखालील जमीन	१८९४–९५	१९१२–१३	१९२८–२९
एकंदर वहीत जमीन	१९६,६०१	२२४,१६६	२२८,१६६
कृत्रिम पाणीपुरवठा असलेली जमीन	२३,८२५	४५,५३९	४९,७६२
तांदूळ	६९,२८०	७८,७५२	८१,१३२
गहूं	२२,७६१	२३,८६१	२४,९२५
जोंधळा	२०,८६३	२०,९६८	२०,५३४
बाजरी	११,३३७	१६,२६९	१२,९५२
हरभरा	१३,५३४	१२,४२३	१३,६२५
एकदल धान्यें व डाळी	१८१,५७६	२०१,३७३	२००,२६८
जवस	३,८४४	३,१२५	२,०९२
तीळ	३,०१७	४,१६४	३,६६८
मोहरी व शिरस	—	३,५५५	४,२८७
भुइमूग	—	३९४	५,४०२
गळिताचीं धान्यें	१३,९३०	१४,९३६	१७,८८७
ऊस	२,८८९	२,७१२	२,६७५
कापूस	९,७१७	१४,१३८	१६,५०७
पाट	२,२७५	३,३२४	३,०६२
तंबाखू	१,१७५	९६५	१,१५०
चहा	४१४	५५८	७६०
तीळ	१,७०५	२२७	८१
घास–पिकें	१,९३१	५,७७०	९,१७७

याप्रमाणें हिंदी शेतकऱ्याच्या परिस्थितींत या काळांत झालेला सर्वांत मोठा फरक म्हणजे आपल्या पैदाशीपैकीं बराच भाग बाजारांत विकण्याची शक्यता व आवश्यकता हा होय. यामुळें शेतकीस कांहींसें व्यापारी स्वरूप आलें, असें म्हणतां येईल. परंतु असें जरी झालें तरी अद्यापि शेतकरीवर्ग आपल्या निर्वाहाकरितां लागणारें धान्य उत्पन्न करण्यांतच विशेष गुंतला आहे, हें निरनिराळ्या पिकाखालीं असलेल्या क्षेत्रफळाच्या आंकड्यांवरून स्पष्ट होईल. १८९४ पासून ब्रिटिश हिंदुस्थानामधील पिकांच्या क्षेत्रफळाचे निश्चित आंकडे मिळण्यास सुरुवात होते. तेव्हांपासून आतांपर्यंत पाहिलें असतां ठोकळ मानानें निरनिराळ्या पिकांच्या महत्त्वांत कांहीं फरक झालेला दिसून येत नाहीं. एकंदर वहीत जमिनीचें क्षेत्रफळ थोडें वाढलें आहे व कृत्रिम रीतीनें बरीच जमीन भिजली आहे. एकदल धान्यें व डाळी यांचे आंकडे घेतले तर वहीत जमिनीपैकीं नऊदशांश भाग त्यांनीं प्रथमपासून जो व्यापिलेला आहे तो सारखा कायमच आहे. त्यांतल्यात्यांत तांदूळ व गहूं यांचें क्षेत्रफळ वाढून जोंधळा व बाजरी यांचें क्षेत्रफळ पूर्वीइतकेंच कायम राहिलें आहे. इतर पिकांत विशेष वाढ कापसांत जशी दिसून येते, तशीच पाटांतहि. उसाच्या पिकांत फरक कांहीं पडला नाहीं. गळिताच्या धान्यांचें क्षेत्रफळ वाढलें आहे; पण त्यांत विशेष फरक पडत आहे तो निरनिराळ्या गळिताच्या धान्यांच्या महत्त्वांत. जवस व तीळ हीं पूर्वीइतकीं महत्त्वाचीं राहिलीं नाहींत. उलट, भुइमूग तीस वर्षांपूर्वी निराळे आंकडे देण्याइतकाहि महत्त्वाचा समजला जात नसे, त्याचा आज जिकडे-तिकडे अतोनात प्रसार झाला आहे. चहाचे क्षेत्रफळ बरेंच वाढलें, तर १८९७ च्या पुढें कृत्रिम निळीचा शोध लागल्यापासून नीळीची लागवड झपाट्यानें कमी होऊं लागून आज ती अगदीं नामशेष झाली आहे.

याप्रमाणें पिकांच्या एकंदर क्षेत्रफळांत फरक अगदींच कमी झाला असला तरी वर सांगितल्याप्रमाणें एकंदर पिकांच्या देवघेवीच्या पद्धतींत फरक फार मोठा झाला आहे. तो हाच कीं, जुन्या काळीं जें ज्या टापूंत

पिकेल त्यावरच तेथील गरजा भागवाव्या लागत असल्यामुळें, एकतर शक्य-तितक्या निरनिराळ्या प्रकारचीं पिकें सगळीकडे काढावीं लागत; आणि कांहीं विशिष्ट पिकें विशिष्ट टापूंत होत नसल्यास त्यांची गरज अन्य तऱ्हेनें भागवून घ्यावी लागे. आज देवघेवीच्या सुलभतेमुळें जें आपणास किफायत-शीर असेल तेंच शेतकरी आपल्या जमिनींत पिकवितो व तें विकून आपल्या गरजा भागवितो. यामुळें जरी जुन्या काळचींच पिकें आजहि पिकतात व त्यांच्या प्रमाणांतहि कांहीं फारसा फरक पडलेला नाहीं, तरी त्यांची निर-निराळ्या टापूंतील विभागणी आज बरीच निराळी आहे.

शेतीस व्यापारी स्वरूप आलें याचा परिणाम साहजिकच असा झाला कीं, व्यापारी व सावकार यांचे महत्त्व खेडोपाडीं फार वाढलें. पूर्वीं जेथें व्यापार कमी तेथें खेडोखेडीं व्यापाऱ्याचा शिरकाव होणें शक्य नव्हतें. पण आतां पिकाचा बराच भाग शेतकऱ्यास विकणें भाग पडल्यामुळें व्यापाऱ्यावर भिस्त ठेवणें शेतकऱ्यास प्रायः अपरिहार्य झालें आहे. पिकाच्या कमी-अधिक महत्त्वाप्रमाणें जवळ–दूरच्या व्यापाऱ्यांच्या हातांत त्या पिकांतील व्यापार राहतो. साधारणपणें भुसारमाल गांवचाच वाणी अथवा सावकार विकत घेऊन परगांवीं पाठवितो, किंवा गांवांतच सांठवून ठेवितो. कांदा, मिरची यांसारख्या मालाची खरेदी नजीकच्या मोठ्या शहरांतील व्यापाऱ्यांचे दलाल येऊन करितात; तर कापूस, पाट, भुइमूग इत्यादि परदेशीं जाणाऱ्या मालाच्या व्यापारांत इतर देशांतील व्यापाऱ्यांचे गुमास्तेहि मोठ्या प्रमाणांत शिरलेले आढळतात. बऱ्याच ठिकाणीं शेतकरी कर्ज-बाजारी असल्यामुळें सावकारास पीक विकण्यास तो बांधलेला असतो आणि त्यामुळें भाव व वजन या दोन्ही बाबतींत तो फसविला जातो. कांहीं मह-त्त्वाच्या पिकांत पीक उभें असतांनाच तें बाहेरील व्यापाऱ्यांच्या गुमास्त्यांनीं विकत घेण्याचा प्रघात आहे. हा प्रघात आजचाच आहे असें नाहीं. १८२५ सालींच उमरावतीस शेठ धनराज नांवाच्या मारवाड्यानें अशा प्रकारें वऱ्हाडांतील सर्व भागांत उभें पीक विकत घेऊन कापूस मिर्झापूर

व मुंबई येथें पाठविण्याचा उपक्रम केल्याची नोंद आढळते. बाहेरच्या व्यापाऱ्यांची जितकी चढाओढ अधिक तितका शेतकऱ्यास भाव बरा मिळण्याचा संभव अधिक. तेव्हां खानदेशांत अथवा वऱ्हाडांत जेथें कापसाचे मोठे बाजार भरतात व त्यांत शेतकरी आपला कापूस गाडीवर आणून विकतो तेथें त्यास दलाली वगैरे अतोनात भोंवत नाहीं. पण इतर बहुतेक पिकांत पीक विकण्याच्या बाबतींत अद्यापि ज्या बऱ्याच गैरसोयी आढळून येतात, त्या कापसाच्या बाबतींत मध्यप्रांतांत जशी बाजार भरविण्यासंबंधीं कायदेशीर योजना आहे तशी जिकडेतिकडे स्वीकारली असतां व शेतकऱ्यांनीं सहकार्यानें आपला माल विकण्याची सोय केली असतांच निभण्याचा संभव आहे.

बहुतेक खेडेगांवीं व्यापारी व सावकार हा एकच असतो. व्यापार वाढल्यामुळें सावकाराचें व्यवहारक्षेत्र वाढलें व ज्या कारणांमुळें व्यापार वाढला त्यांनींच सावकाराचें इतर बाजूंनींहि महत्त्व वाढविलें. शेतकरी हा नेहमीं कर्जबाजारी असावयाचा, असा सर्वत्र नियम दिसतो. या नियमास अनुसरून जुन्या काळांतसुद्धा शेतकरी कर्जांत बुडालेला असे. परंतु गेल्या शंभर वर्षांत यासंबंधीं जे दोन मोठे फरक पडले आहेत ते विशेष लक्षांत घेण्याजोगे आहेत. जुन्या काळीं टंचाई भासत असे ती कुळांची, जमिनीची नव्हे. तेव्हां खंड बेसुमार नव्हता व जमीनदार कुळांना काढून टाकण्यास सहसा धजत नसे. तसेंच यामुळें जमिनीस किंमत फारशी येत नसे. दुसरें असें कीं, पूर्वींच्या काळीं कर्जाबद्दल जमीन जप्त करून घेणें सावकारास शक्य नव्हतें; किंबहुना कोणत्याहि कर्जवसुलीसंबंधीं त्यास मदत करणें हें न्यायखात्याचें अंग समजलें जात नसे. यामुळें फिर्याद करणें शक्य नव्हतें; व धरणें धरून बसणें वगैरे कर्जवसुलीचे इतर मार्ग त्या काळीं रूढ असत. परंतु ब्रिटिश अमदानी सुरू झाल्यावर विशेषतः १८५० नंतर या दोन्ही बाबतींत पुष्कळ फरक पडूं लागला. लोकसंख्या वाढीस लागली; लष्कर, पेंढार यांचा उपद्रव नाहींसा झाला; व

सरकारी महसूल मर्यादित झाला. यामुळें सर्व जमीन लागवडीखालीं येऊन तिला बरीच किंमत येऊं लागली. पुढें परदेशी व्यापाराच्या वाढीमुळें पिकांचे भाव वाढले, तेव्हां तर जमिनीच्या किंमती झपाट्यानें सरसावल्या. याबरोबरच कायदेकानूंमध्यें फरक बरेच पडले. कर्जवसुलीविषयीं कोर्टांत फिर्यादी होऊं लागल्या व कोर्टांतून जप्ती आणतां येऊं लागली; आणि शेवटीं शेतकऱ्याची जमीनहि कर्जफेडींत विकण्याचा हक्क धनकोस प्राप्त झाला. या सर्व कारणांमुळें १८५० च्या पुढें कर्जवाढीस सारखें उत्तेजन मिळूं लागलें. उदाहरणार्थ, अमेरिकन् युद्धाच्या वेळेस कापसाचे भाव वाढले आणि त्यामुळें शेतकऱ्याचें उत्पन्न व जमिनीच्या किंमती वाढल्या. किंमती वाढल्यामुळें शेतकऱ्याची पत वाढून त्यास सावकारलोक सढळ हातानें कर्ज देऊं लागले. तेव्हां या काळांत एकंदर जमिनीवरील कर्जाचा बोजा वाढला. पुढें भाव पडले व शेतकऱ्याची स्थिति खालावली; पण कर्जाचा बोजा कायमच. तेव्हां पिकांवर व गुरांवर सावकारांच्या जप्त्या येऊं लागल्या; आणि शेवटीं कित्येक शेतकरी आपल्या जमिनींसहि मुकले. हीच स्थिति असह्य होऊन तिचें पर्यवसान पुढें सावकारांविरुद्ध केलेल्या दंग्यात झालें. अर्थात् दंगे सर्वत्र झाले नाहींत; तथापि अशा प्रकारची परिस्थिति सर्वच प्रांतांत निर्माण होत होती. या प्रश्नास प्रथम महाराष्ट्रांत तोंड फुटलें; परंतु पुढें कांहीं वर्षांनीं पंजाबांत मि. थोरबर्न यांनीं शेतकऱ्यांची अशीच स्थिति होत असल्याचें सरकारच्या निदर्शनास आणिलें. इतरत्रहि, विशेषतः निकस व दुष्काळ पडण्याची जेथें भीति जास्त अशा सर्व टापूंत सावकाराचें प्राबल्य दिवसेंदिवस अधिक भासूं लागलें.

जेथें जेथें अशी अतोनात कर्जवाढ झाली तेथें तेथें शेवटीं शेतकऱ्याच्या हातांतून जमिनी सावकाराच्या हातांत जाऊन मजुरी करावी लागणें अथवा खंडकरी म्हणून शेत वाहणें याशिवाय त्यास गत्यंतर उरलें नाहीं. अशा प्रकारें सावकारांच्या हातांत जमिनीचे मालकी हक्क जाणें हा अलीकडील चाळीसपन्नास वर्षांतील इतिहासाचा एक विशेष आहे. परंतु या-

संबंधीं नक्की माहिती कोठेंच मिळत नाहीं. कांहीं प्रांतांत—उदाहरणार्थ पंजाबांत—ही प्रवृत्ति विशेष नजरेस आली. तथापि येथेंसुद्धा नक्की आंकडेवार माहिती मिळवितां येत नाहीं. सरकारचें नजरेस ही गोष्ट आणिली गेल्यावर तिला आळा घालण्याचे प्रयत्न ठिकठिकाणीं करण्यांत आले. यांपैकीं पहिला प्रयत्न म्हणजे आपल्याकडील १८७९ सालचा 'डेक्कन ॲग्रिकल्चरिस्ट्स रिलीफ ॲक्ट' हा होय. यांत सावकारानें लबाडीचे हिशेब केले असल्यास अथवा व्याज बेसुमार आकारिलें असल्यास त्याची चौकशी करण्याचा कोर्टास हक्क देण्यांत आला. तसेंच धनकोचा जप्ती आणण्याचा हक्क मर्यादित करण्यांत येऊन शेतकऱ्यास सरसहा हप्तेबंदी मिळावी, अशी योजना करण्यांत आली. पंजाबांतील 'लँड एलिइनेशन् ॲक्ट' नें (१९०१) यापुढें पुष्कळच मजल मारली. या कायद्यान्वयें एकंदर सर्व जातींचें शेतकरी व बिगर—शेतकरी असें वर्गीकरण करण्यांत आलें; आणि शेतकरी जातींच्या माणसांच्या हातांतील जमीन बिगर—शेतकरी जातींपैकीं कोणालाहि विकण्यास अथवा ती त्यानें जप्ती आणून मिळविण्यास मनाई करण्यांत आली. अशाच प्रकारचा निर्बंध बुंदेलखंडांतहि घालण्यांत आला आहे. या दोन्ही प्रकारच्या कायद्यांनीं शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा कितपत कमी झाला हें अजमावणें शक्य नाहीं. परंतु आज सर्वानुमतें 'डेक्कन ॲग्रिकल्चरिस्ट्स रिलीफ ॲक्ट' हा निरुपयोगीच ठरलेला आहे; व पंजाबांतहि 'लँड एलिइनेशन्'च्या कायद्यामुळें प्रत्यक्ष शेत वाहणाऱ्याच्याच हातांत आज जमीन जास्त राहते असें नसून शेतकरी जातींच्या सावकारांचा खरा फायदा झाला आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. शेतकी कमिशनच्या मतें याविषयीं कायद्यानें करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे जुना कर्जाचा व्यवहार तोडून टाकून, सोप्या पद्धतीनें नादार होऊन शेतकऱ्यास नवीन संसार थाटण्याची व्यवस्था करून देणें हीच होय.

अर्थात् या सर्व रोगांस खरा उपाय म्हणजे शेतकऱ्यांनीं एकमेकांशीं सहकार्य

केलें पाहिजे हा होय. विशेषतः हिंदुस्थानासारख्या लहानलहान शेतकऱ्यांच्या राष्ट्रास याशिवाय तरणोपाय नाहीं हें उघड आहे. जुन्या प्रकारच्या ग्रामजीवनांत सहकार्य पदोपदीं आढळून येत असे; व अद्यापि खानदेशच्या कांहीं भागांतील सहकारी पद्धतीनें बांधलेल्या व चालविलेल्या पाटबंधाऱ्याच्या पद्धतीसारखीं उदाहरणें आपणांस आढळतील. परंतु सहकारी चळवळ ही संज्ञा विशिष्ट प्रकारच्या सहकार्यासच देण्यांत येते; आणि या चळवळीमुळेंच जर्मनी, डेन्मार्क, इटली, आयर्लंड वगैरे अनेक युरोपीय राष्ट्रांतील शेतकऱ्यांचीं दुःखें दूर झालीं आहेत. या चळवळीस प्रथम जवळजवळ तीस वर्षांपूर्वी हिंदुस्थानांत प्रारंभ झाला. १९०४ चा कायदा मंजूर करून सरकारनें प्रांतोप्रांतीं रजिस्ट्रार नेमून सहकारी मंडळ्या स्थापन करण्यास व नोंदण्यास सुरुवात केली. १९१२ पर्यंत सहकारी पतपेढ्याच फक्त नोंदतां येत असत. १९१२ च्या पुढें सर्वप्रकारच्या सहकारी मंडळ्या नोंदण्याची व्यवस्था कायद्यांत करण्यांत आली. गेल्या पाव शतकांत या चळवळीचा प्रसार हिंदुस्थानांत बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे. परंतु तो निरनिराळ्या प्रांतांत भिन्नभिन्न प्रमाणांत झाला असून सगळाच प्रसार प्रामुख्यानें सहकारी पतपेढ्यांचाच झाला आहे. शेतकऱ्यास पैशाची नड फार व ती प्रथम भागविणें जरूर; तेव्हां शेतकऱ्यास पतपेढीची आवश्यकता लवकर पटते. शिवाय पतपेढीचें कामहि कमी गुंतागुंतीचें; आणि बाहेरून भांडवल आणून ती सुरू करणें बरेंच सोपें. या सर्व कारणांमुळें पतपेढ्यांचा प्रसार फार झाला. शेतकी कमिशननें बांधलेल्या अंदाजावरून सहकारी चळवळ विशेष जोरांत अशी पंजाब, मुंबई व मद्रास या प्रांतांतच आहे. या भागांत दर खेड्यांतील १० ते १५ घरांच्या मागें एक सहकारी मंडळीचा सभासद सांपडेल, असा कमिशननें अंदाज केला. परंतु यामुळें शेतकऱ्यास प्रत्यक्ष मदत चळवळीपासून किती होते हें नीटसें कळत नाहीं. कारण सहकारी पतपेढीच्या बहुतेक सभासदांस बाहेरील सावकार नेहमी पाहावा लागतोच, ही गोष्ट लक्षांत घेण्याजोगी आहे. तसेंच मळ जी चळवळ वाढली ती

सरकारी अमलदारांनीं व शहरच्या वकील वगैरे वर्गांनीं निरनिराळ्या कारणां- स्तव चळवळींत भाग घेतला म्हणून. परंतु ती सुरळीतपणें चालण्यास तिला खरा पाठिंबा खेडेगांवांतूनच मिळाला पाहिजे. अद्यापि सरकारी नियंत्रण चळवळीवर बरेंच आहे व सरकारांतून मदतहि होते. यांच्या अभावीं चळवळीचें स्वरूप काय होईल हेंहि सांगणें कठीण आहे. तसेंच केवळ पतपेढ्या काढून भागत नाहीं, असें आतां आढळून येऊं लागलें आहे. खरेदी–विक्रीच्या मंडळ्या, गुरांच्या विम्याच्या मंडळ्या इत्यादि अनेक प्रकारच्या सहकार्याचे प्रकार सुरू झाल्याशिवाय शेतकऱ्याची स्थिति खरोखर सुधारणें शक्य नाहीं. चळवळीची ही बाजू तर आज अतोनात लंगडी आहे. कांहीं कांहीं भागांत सहकारी चळवळीची प्रगति पुष्कळच झाली आहे व तेथें शेतकऱ्यांतील विशिष्ट वर्गास तिचा बराच फायदा झाला आहे हें खरें. परंतु एकंदर देशाच्या मानानें तिचा विस्तार अजून अत्यल्प व एकांगी आहे असें म्हणणें प्राप्त आहे.

शेतकऱ्याच्या बदलत्या परिस्थितींतील शेवटीं सांगावयाचा मुद्दा म्हणजे जमिनीची सारखी होत असलेली विभागणी हा होय. जमिनीची विभागणी होणें व तिचे लहानलहान तुकडे पडणें या दोन्ही क्रिया आपल्या देशांत आज बरींच वर्षें वाढीस लागल्या आहेत, हें सर्वश्रुत आहे. जमिनीचे लहानलहान तुकडे पडल्यामुळें कोणत्याहि शेताची निगा व मशागत यांजवर जास्त खर्च येतो, शेतकऱ्याचा वेळ फार फुकट जातो, व विहिरी- ताली बांधणें अथवा इतर शेतसुधारणा करणें हें दुरापास्त होतें. तेव्हां याकरितां प्रत्येक शेतकऱ्याची सर्व शेतजमीन एकाच अथवा दोनतीन शेतांतच सामावली जावी अशी पुनर्विभागणी करणें जरूर आहे. हें कायद्यानें सक्तीनें करितां येईल अथवा सामोपचारानें सर्वांच्या संमतीनें करितां येईल. ही गोष्ट कायद्यानें साधणें आज तरी शक्य कोटींतील नाहीं; व सहकारी मंडळ्या स्थापून हें कार्य करण्याचे प्रयत्न सर्व हिंदुस्थानांत हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकेच झाले आहेत.

तथापि खरें पाहिलें असतां लहानलहान तुकडे पडण्याचा प्रश्न गौण असून खरा महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे जमिनीची सारखी विभागणी होत जाऊन दर शेतकऱ्यामागें वहीत जमिनीचें क्षेत्रफळ क्रमाक्रमानें कमी होत जाणें हा होय. वहीत जमीन शेतकऱ्याचा गुजारा करण्याचें खरें साधन. तेव्हां या साधनाचीच वाण भासल्यास शेतकऱ्याची स्थिति सारखी खराब होत जाणार हें उघड आहे. जमिनीची विभागणी होण्याचें कारण हिंदु व मुसलमान यांचा वारशाचा कायदा असें कित्येक मानतात; पण हें योग्य वाटत नाहीं. खरें कारण हेंच कीं, शेतीवर अवलंबून असलेल्या लोकसंख्येच्या वाढीच्या मानानें एकंदर वहीत जमिनीचें क्षेत्रफळ व उत्पादनसामर्थ्य वाढत नसावें. या प्रवृत्तीस आळा घालण्याचा एकप्रकारचा प्रयत्न म्हणजे अमुक एका मर्यादेहून कमी क्षेत्रफळाची जमीन कोणाहि शेतकऱ्यास वाहावयाची परवानगी नसावी हा आहे. पण आज एकंदर शेतीवर पोसलेलीं कुटुंबें हा मार्ग स्वीकारल्यास कमी होतील; आणि साहजिकच त्यांची अन्यत्र तरतूद लावणें हा महत्त्वाचा प्रश्न होऊन बसेल. आज जी परिस्थिति उत्पन्न झाली आहे ती अशी कीं, बऱ्याच प्रांतांत दर शेतकऱ्याच्या वांटणीस इतकी थोडी जमीन येते कीं, शेतीच्या व्यवसायांत त्यास व त्याच्या कुटुंबास वर्षभर गुंतविणें आणि त्या जमिनीच्या उत्पन्नावर त्याचा निर्वाह होणें हें अशक्य झालें आहे. म्हणून त्यास इतर व्यवसाय पाहावे लागतात; आणि इतकेंहि करून त्याची अर्धवट उपासमार होते व शेतीवर त्याचें लक्ष पुरतें नसल्यामुळें तिची हेळसांड होते, हें निराळेंच. कोकणांत या सर्व गोष्टी विशेष प्रामुख्यानें दिसून येतात. परंतु महाराष्ट्रांतील कांहीं भागांत व हिंदुस्थानांत इतर ठिकाणींहि परिस्थिति बरीचशी या प्रकारची आहे.

लोकसंख्येच्या या प्रकारच्या वाढीचाच दुसरा अनिष्ट परिणाम म्हणजे आजची आपल्या गुरासंबंधींची स्थिति हा होय. शेतकी कमिशनच्या मतें आपल्या गुरांची पैदास सारखी बिघडत चाललेली आहे. आपले बैल सारखे दुबळे व गाई निकस होत आहेत. पैदास करण्याची जुनी पद्धति नष्ट

झाली व तिच्या जागीं नवीन कांहीं निर्माण झाली नाहीं. जुनी रानें व गुरचराईच्या इतर सोयी राहिल्या नाहींत; आणि राहिलेल्या घासपुरवठ्यावर पोसावयाच्या जनावरांची संख्या मात्र वाढली आहे. कमिशनच्या मतें याचें मूळ कारण लोकसंख्या वाढल्यामुळें पिकांखालील जमीन वाढली व चारा जेथून पैदा होतो तें क्षेत्रफळ कमी झालें हें होय. बरें, पिकांखालील जमीन वाढली तेव्हां बैलांची जास्त जरूरी भासूं लागली. पण या जनावरांच्या वाढत्या संख्येस चाऱ्याचा पुरवठा करतां येणें अशक्य झालें. चारा कमी पडल्यामुळें जनावरांची पैदास बिघडूं लागली आणि त्यामुळें पूर्वीचेच काम करण्यास पूर्वीइतकीं जनावरें पुरेनाशीं झालीं. शिवाय यामुळें त्यांची संख्या आणखी वाढवावी लागली. अशी ही अत्यंत अनिष्ट कार्यकारणपरंपरा आज बरींच वर्षें आपल्या देशांत सुरू झालेली आहे.

या एकंदर विवेचनाचा निष्कर्ष थोडक्यांत असा काढतां येईल. गेल्या शेंपन्नास वर्षांत शेतकऱ्याचा व्यापारी संबंध परप्रांताशीं व परदेशांशीं येऊं लागला; आणि त्यामुळें पिकांचे विशिष्टीकरण टापूंटापूंतून झालें व बाहेरील जिनसा शेतकऱ्यास थोडक्या किंमतींत मिळूं लागल्या. त्याबरोबरच दुष्काळाचे होणारे तात्कालिक अनिष्ट परिणाम टाळतां येऊं लागले. याच कालखंडांत कांहीं कांहीं प्रदेशांत कालव्यांची वाढ होऊन शेतीचें स्वरूप तेथें पालटलें. परंतु एकंदर देशांतील कृषिपद्धतींत मात्र या बाहेरील जगाशीं जुळलेल्या संबंधामुळें फारसा फरक पडला नाहीं. उलटपक्षीं वाढती लोकसंख्या, जुन्या उद्योगधंद्यांचा ऱ्हास आणि नवीन प्रकारचे उद्योग व कारखाने यांचा अभाव यांचे परिणाम मात्र वाढता कर्जबाजारीपणा, जमिनीची विभागणी, गुरांची निकृष्ट स्थिति अशा स्वरूपांत शेतकऱ्यास भोवूं लागले आहेत.

प्रकरण पांचवें

विसाव्या शतकांतील औद्योगिक प्रगति

तिसऱ्या प्रकरणांत कापडाच्या गिरण्यांची वाढ एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटीं कोणत्या नवीन दिशेनें होऊं लागली होती हें दाखविलेंच आहे. चीनमधील सुताच्या खपाची वाढ १८९० च्या सुमारास खुंटली, ती पुनः चारपांच वर्षांनीं सुरू झाली. परंतु या वेळेस ही वाढ फारशी टिकली नाहीं. विसाव्या शतकांतील पहिल्या दहा वर्षांत चीनमधील सुताचा व्यापार कांहींसा अस्थिर व बिनवाढताच राहिला. महायुद्धापूर्वींच्या व्यापाराचें मान पाहिल्यास तें १८९०–९५ या वर्षांच्या मानानें बरेंच कमी होतें, असें आढळून येईल. जपानी बाजारांतील हिंदी सुताचा खप १८९० च्या पुढें खुद्द जपानांत गिरण्या निघाल्यामुळें अगदीं थांबला. त्यामुळें हिंदी सुताची निर्गत जी परदेशीं होत होती ती १९०० सालच्या पुढें वाढेनाशी झाली. तेव्हां गिरण्यांच्या वाढीची मदार आतां सुताच्या बाजारावर नव्हे, तर कापडाच्या बाजारावर राहणें अपरिहार्य होतें.

कापडगिरण्यांची वाढ

साल	गिरण्या	चात्या	माग	मजूर
१८९५-९६	१५०	३,८५२,६११	३७,२७८	१४६, ५५२
१९१४-१५	२७२	६,९२१,७४४	११०,४०९	२६५, ३४६
१९२०-२१	२५७	६,८९५,८०४	१२३,७८३	३३२, १७९
१९३०		७,९७९,४५४	१५६,६६२	३८४, ०२२

ह्या तक्त्यावरून असें दिसून येईल कीं, १८९५ ते १९१४ या वर्षांत गिरण्यांतील मागांची संख्या चौपटीहून अधिक वाढली, तर चात्यांची संख्या

दुप्पटसुद्धा झाली नाहीं. १९१४ पासून पुढील काळांतहि हीच प्रवृत्ति सारखी दिसून येते. याचा अर्थ एवढाच कीं, सुताचा खप आतां फार मोठ्या प्रमाणावर गिरण्यांतल्यागिरण्यांतच होऊं लागला. महायुद्धामुळें तर चिनी व्यापारास मोठाच धक्का बसला. कोणताहि माल परदेशीं पाठविणें कठीण झाल्यामुळें जपानी गिरण्यांचें फार फावलें; व याहूनहि महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आतां खुद्द चीनमध्येंच बऱ्याच गिरण्या निघाल्या ही होय. महायुद्धापासून या व्यापारास जी ओहटी लागली ती कायमची; आणि आज चीनमध्यें हिंदुस्थानांतून सूत जाणें जवळजवळ बंद झालें आहे. इतकेंच नव्हे, तर गेल्या तीनचार वर्षांत चीनमधूनच आपल्याकडे बरेंच सूत येत आहे. आज हिंदी गिरण्यांतील सूत बहुतेक सर्व हिंदी गिरण्यांत अथवा हिंदी विणकरवर्गांत खपतें. १८९५ च्या सुमारास गिरण्यांतून निघालेल्या सुतापैकीं अर्धें सूत परदेशीं जात असे. महायुद्धापूर्वीं हें प्रमाण एकतृतीयांशावर आलें होतें, तें आज एकतीसांशाहूनहि कमी आहे.

अलीकडील धंद्याची सर्व वाढ कापड विणण्यांत झाली हें उघड आहे. ही वाढ किती झपाट्यानें झाली याची कल्पना पुढील आंकड्यांवरून येईल. हिंदी गिरण्यांतील एकंदर पैदास १८९५ मध्यें ३५ कोटि वार, १९१४ मध्यें ११० कोटि वार आणि १९३०।३१ सालीं २५ कोटि वार झाली. महायुद्धांचे कालांत नवीन यंत्रसामग्री बाहेरून आणविण्याच्या अडचणीमुळें नवीन गिरण्या निघणें दुरापास्त झालें. पण ज्या गिरण्या अस्तित्वांत होत्या त्यांनीं आपली कापडाची पैदास शक्यतितकी वाढविली आणि अतिशय फायदा मिळविला. १९१९ ते १९२२ या वर्षांत कापडाच्या गिरण्यांची भरभराट अतोनात झाली. नवीन गिरण्या निघाल्या व जुन्या गिरण्यांनीं आपलें कार्यक्षेत्र खूप वाढविलें. पुढें जरी मंदीचीं वर्षें आलीं व विशेषतः मुंबई शहरांतील धंद्यास वाईट दिवस आले, तरी एकंदर हिंदुस्थानभर गिरण्यांची संख्या व कापडाची पैदास हीं सारखीं आजपर्यंत वाढतच आहेत.

अलीकडील तीस वर्षांत या धंद्यांत आणखी एक मोठा फरक पडला आहे तो हा कीं, या बाबतींतील मुंबई शहराचें महत्त्व आतां बरेंच कमी झालें आहे. १९०० सालपावेतों सूत व कापड या दोहोंचीहि पैदास मुंबई शहरांत हिंदुस्थानच्या इतर सर्व भागांपेक्षां जास्त होत असे.

१९३० सालीं एकंदर हिंदुस्थानांत जवळजवळ २४२ कोटि वार कापड व २१ लाख पौंड सूत गिरण्यांतून निघालें, त्यांपैकीं ८९ कोटि वार कापड व साडेसहा लाख पौंड सूत इतकी मुंबईच्या गिरण्यांची पैदास होती.

१९२७ सालीं खालीलप्रमाणें हिंदुस्थानांतील प्रमुख शहरीं गिरण्यांची व त्यांतील मजुरांची संख्या होतीः—

शहर	गिरण्या	मजूर
हिंदुस्थान देश	३२२	३७४, ०९१
मुंबई	८३	१५४, ३९८
अहमदाबाद	७५	५६, ३७८
सोलापूर	६	१९, ९४९
कानपूर	९	१७, १०१
मद्रास	३	११, ९३८
इंदूर	६	९, ७०५
नागपूर	२	९, ६६०

याचें कारण हें कीं, बाहेरून यंत्रसामग्री आणविणें, कापूस चोहोंकडून येणें, व परदेशीं माल पाठविणें या सर्व गोष्टी मुंबईस इतर ठिकाणांपेक्षां साहजिकच अधिक सुलभ व स्वस्त रीतीनें होत असत. चीनमधील सुताचा जवळजवळ सर्व व्यापार मुंबईच्या गिरण्यांच्या ताब्यांत होता, हें वर नमूद केलेंच आहे. तसेंच परदेशीं होत असलेली कापडाची निर्गत बहुधा मुंबईच्या कापडाचीच होत असे. ही कापडाची निर्गत इराण, इराक, अरबस्तान, पूर्व आफ्रिका, मलाया, सिंहलद्वीप इत्यादि भागांत होत असे;

आणि अजूनहि ती तेथेंच होते. महायुद्धाच्या काळांत या निर्गतीला वाढता वांव मिळाला; पण लगेच पुढें जपानी चढाओढीमुळें ही वाढ खुंटली. येणेंप्रमाणें सुताचा व्यापार बसत चालला आणि कापडाची निर्गतहि कांहीं विशेष वाढेनाशी झाली, तेव्हां मुंबईच्या गिरण्यांस आपला वाढता संसार हिंदुस्थानांतील कापडाच्या मागणीच्या जोरावरच थाटणें अवश्य झालें. परंतु माल परदेशीं पाठविण्याच्या बाबतींत जें सौकर्य मुंबईस होतें तें इतर बाबींत तेवढ्या प्रमाणांत नव्हतें. हिंदुस्थानभर कापड मुंबईहून पाठविणें हें अर्थात् खर्चाचें होई; आणि जेथें कापडाची मागणी विशेष व कापसाचा पुरवठा चांगला तेथें गिरण्या निघतांच त्यांस आपली स्थानिक गिऱ्हाइकी मुंबईच्या गिरण्यांकडून काबीज करणें सोपें झालें. याप्रमाणें अहमदाबाद, नागपूर, सोलापूर, कानपूर, मद्रास वगैरे ठिकाणीं हळूहळू गिरण्या स्थापन होऊं लागल्या. त्यांतल्यात्यांत अहमदाबादची वाढ प्रथमपासूनच झपाट्यानें होत गेली. १८९५च्या पुढें या निरनिराळ्या शहरांतून कापडाच्या गिरण्या बऱ्याच निघाल्या आणि महायुद्धानंतर त्या विशेष भरभराटीस आल्या. कारण, निर्गत व्यापारास लागलेली उतरती कळा व जपानी आयातीची चढाओढ या दोहोंचाहि परिणाम इतर ठिकाणच्यापेक्षां मुंबईच्या गिरण्यांसच विशेष भोंवला.

हा परिणाम इतका भोंवला कीं, १९२६ सालीं मुंबईच्या गिरणीवाल्यांनीं सुतावर व कापडावर संरक्षक जकाती लादाव्या असा सरकारकडे अर्ज केला. या अर्जाचा विचार जकात-मंडळानें (टॅरिफ बोर्ड) केला. या मंडळानें आपल्या अहवालांत एकंदर मंदीची कारणमीमांसा करून मुंबईच्या परिस्थितीबद्दल विशेष विचार केला. जपानी चढाओढ मँचेस्टरच्या चढाओढीपेक्षां जास्त भासण्याचें कारण हें कीं, जपानी माल हिंदी कापसाचा बनलेला असल्यामुळें तो हिंदी गिरण्यांत निघालेल्या मालासारखाच असावयाचा. उदाहरणार्थ, हिंदी गिरण्या अलीकडे जरा जास्त तलम सूत

(नं. ३० ते नं. ४०) काढण्याचा विशेष प्रयत्न करूं लागल्या, तेव्हांच या प्रकारचें सूत जपानमधून फार स्वस्त येऊं लागलें होतें; आणि ही जपानी मालाची आयातहि अलीकडे बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर होऊं लागली होती. महायुद्धापूर्वी सूत किंवा कापड जपानाहून कांहींच येत नसे, तें आतां बरेंच सूत व ३० ते ५० कोटि वार कापड दरवर्षी येत असतें. मुंबईत मजूरवर्गांतील असंतोष, गिरण्यांच्या अंतर्गत कारभारांतील व्यंगें, तेथील गिरणीमालकांची अप्रागातिकता वगैरे अनेक गोष्टीहि होत्याच. तेव्हां परदेशी व्यापार वाढविण्याकरितां मुनीम नेमणें, यंत्रावरील जकाती कमी करणें इत्यादि प्रकारें सरकारनें या धंद्यास मदत करावी, असें जकात-मंडळानें सुचविलें. याशिवाय जपानी मालाविरुद्धहि कांहीं विशेष योजना करण्यांत यावी असें मंडळाचें मत दिसलें; परंतु योजनेच्या स्वरूपासंबंधीं ऐकमत्य होऊं शकलें नाहीं. शेवटीं हिंदुस्थानसरकारनें सुतावरील प्रचलित जकात बदलून ती जपानी सुताच्या आयातीवर विशेष भारी पडेल असें तिला स्वरूप दिलें. ही १९२७ सालीं लादलेली जकात पुनः १९३० सालीं कायम करण्यांत आली. मध्यंतरीं सरकारच्या उत्पन्नांत तूट येऊं लागली म्हणून कापडावरील जकातीहि वाढविण्यांत आल्या. अशा रीतीनें कापडाच्या धंद्याला जकातीच्या रूपानें सरकारी मदत अलीकडे बरीच झाली आहे. पण ही मदतहि पुरेशी नाहीं अशी गिरणीवाल्यांची तक्रार असून या-संबंधीं दुसरी चौकशी जकात-मंडळ हल्लीं(१९३२) करीत आहे. या वेळेसहि मुख्य तक्रार मुंबईकरांचीच आहे.

१९ व्या शतकांत हिंदी गिरण्यांतून कापडाची पैदास फार थोडी होई व जी होत असे ती बहुतेक जाडयाभरड्या कापडाची. अलीकडील वीस वर्षांत कापड काढणें हीच महत्त्वाची बाब होऊन बसली आहे आणि त्यांतहि शक्य तितकें विविध प्रकारचें व तलम कापड विणण्याचा प्रयत्न करण्यांत येत आहे. याची कांहींशी कल्पना आपल्या गिरण्यांतून निघत असलेल्या सुताच्या प्रतीवरून येईल. महायुद्धापूर्वी जवळजवळ ३/४ सूत २० नंबरा-

खालील असे व ३० नंबरावरील सूत जेमतेम एकंदर पैदाशीच्या १/१० असे. १९३०–३१ चे आंकडे ठोकळ मानानें असे आहेत : २० नंबराखालील सूत ६/१०; २० ते ३० नंबरी सूत ३/१०; व ३० नंबरावरील १/१०. याच प्रवृत्तीचें दुसरें द्योतक म्हणजे इजिप्त, केनिया वगैरे प्रदेशांतील कापसाची वाढती आयात हें होय. कारण हिंदुस्थानांत लांब धाग्याचा कापूस फारसा पैदा होत नाहीं. म्हणून जास्त तलम कापड काढणें असल्यास परदेशी कापूस आणणें अपरिहार्य झालें आहे.

एणेंप्रमाणें या शतकांत कापडाच्या गिरण्यांची प्रगति झपाट्यानें झाली आहे हें निर्विवाद होय. हिंदुस्थानांतील एकंदर कापडाचा खप किती होता यासंबंधीं निश्चित आंकडे मिळणें कठीण आहे. तथापि असा अंदाज करण्यांत आला आहे कीं, महायुद्धापूर्वीच्या काळांत हिंदुस्थानांत एकंदर कापडाचा खप ४८० कोटि वार होत असे. ठोकळ मानानें यांतील अर्धें कापड परदेशांतून येई; आणि बाकीचा अर्धा माल हिंदी हातमाग व हिंदी गिरण्या या समप्रमाणांत पुरवीत असत. आजची परिस्थितीहि नक्की अजमावतां यावयाची नाहीं. विशेषतः १९३०–३१ सालांत एकंदर जागतिक मंदी व बहिष्काराची चळवळ यांमुळें व्यापाराची घडी फारच बिघडली होती. त्यापूर्वीच्या तीनचार वर्षांचा हिशेब ध्यानांत घेतां स्थूल मानानें आंकडे मांडतां येतील ते असेः अलीकडे हिंदुस्थानांतील कापडाचा प्रतिवार्षिक खप जवळजवळ ५५० कोटि वार आहे. यापैकीं गेल्या तीनचार वर्षांत सरासरीनें १९० कोटि वार कापड परदेशांतून येत असे, २२० कोटि वार हिंदी गिरण्यांत पैदा होई व १४० कोटि वार हातमागावर विणिलें जात असे. अर्थात् १९३० सालापासून हिंदी गिरण्यांतील कापडाची पैदास याहूनहि अधिक वाढली आहे, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. आज हिंदी गिरण्यांनीं आपल्या विशिष्ट मालाची जवळजवळ सगळीच गिऱ्हाइकी काबीज केली आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. हातमागाच्या क्षेत्राचें त्यांनीं फारसें आक्रमण केलेलें दिसत नाहीं. हातमागाच्या पैदाशीचा

अंदाज करणें फार अवघड आहे. पण ही पैदास कांहीं गेल्या तीसचाळीस वर्षांत कमी झालेली नाहीं; असल्यास अगदीं थोड्या प्रमाणांत वाढतच असावी असें वाटतें. परदेशी कापड आयात होणें हें हिंदी गिरण्या तलम माल किती काढूं शकतात यावर अवलंबून आहे. यापुढें जसजशी या बाबतींत त्यांची प्रगति होईल तसतसें धंद्याचें पाऊल पुढें पडेल. अर्थात् लांब धाग्याचा हिंदी कापूस फार क्वचित् पिकतो आणि अत्युत्कृष्ट प्रतीचा कापूस तर आपल्याकडे जवळजवळ पिकतच नाहीं, ही गोष्ट या गिरण्यांच्या धंद्याच्या पुढील वाढीस प्रामुख्यानें आड येणार हें उघड आहे.

गेल्या तीस वर्षांत पाटाच्या गिरण्यांची वाढ एकसारखी होत गेली आहे. पाटाची लागवड कशी वाढली हें मागील प्रकरणांत दर्शविलेंच आहे. या वाढीबरोबरच हिंदुस्थानांतून परदेशांत जाणाऱ्या पाटाचें प्रमाणहि कमी होऊं लागलें आहे. म्हणजे पूर्वीं जो पाटच विशेषत: परदेशीं जात असे, त्याच्याऐवजीं आज पोतीं व गोणपाट हीं विशेष जातात. पाटाच्या गिरण्यांच्या वाढीस विशेष उत्तेजन महायुद्धाच्या काळांत मिळालें. पाट परदेशीं पाठविण्यांत निरनिराळ्या अडचणी उपस्थित झाल्यामुळें पाटाची किंमत या काळांत बिलकूल वाढली नाहीं; आणि इतर देशांतील पाटाच्या गिरण्यांची पैदास पुष्कळ कमी झाली. याशिवाय महायुद्धामुळें धान्याचीं व इतर सामानाची नेआण करण्यास, तसेंच रेती भरण्यास (sand-bags) म्हणून पोत्यांस नवीन मागणी फार मोठी आली. तेव्हां हिंदुस्थानांतील गिरण्यांस विलक्षण भरभराटीचे दिवस येणें साहजिक होतें. या काळांत रात्रंदिवस गिरण्या चालू ठेवून माल काढून घेण्यांत येत असे; आणि गिरण्यांनीं ७५ टक्केपर्यंत आपल्या भागीदारांस नफा वाटला! तथापि महायुद्धानंतरचा काळ त्यांस कठीणच गेला आहे. महायुद्धकालांतील नफ्यामुळें नवीन गिरण्या १९१९ पुढें पुष्कळच निघाल्या आणि जुन्यांनींहि आपला व्याप वाढविला. पण गेलीं दहा वर्षें मंदीचींच असल्यामुळें पाटाच्या मालास वाढती मागणी नव्हती. त्यामुळें अलीकडे बरींच वर्षें पाट–गिरण्यांच्या संघास कोणत्याहि

गिरणीनें आठवड्यांत अमुक तासांवर काम करूं नये, नवीन सांचे आणूं नयेत वगैरे प्रकारचीं बंधनें घालून मालाची पैदास नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न करावा लागला आहे. मध्यंतरीं १९२८–२९ सालीं मालास थोडी मागणी वाढल्यामुळें आठवड्यांतील कामाचे तास ५४ चे ६० करण्यांत आले. पण लगेच १९३० पासून पुनः फार बिकट दिवस आले; आणि आज (१९३२) तर गिरण्यांच्या कोठारांत माल इतका शिल्लक आहे कीं, ४० तासांपलीकडे काम करूं नये आणि प्रत्येक गिरणीचा कांहीं भाग कायमचाच बंद ठेवावा, अशा प्रकारची योजना अमलांत आणावी लागली आहे ! तथापि या धंद्यांतील कारखानदार सुसंघटित असल्यानें एवढ्या मंदीच्या दिवसांतहि तें सहकार्य करून ठीक भागवून नेतात. या धंद्याच्या प्रगतींत इतर बाबींत नमूद करण्यासारखें विशेष कांहीं नाहीं. पाट हा हिंदुस्थानाबाहेर कोठें पिकतच नाहीं. पाटाच्या एकंदर पिकापैकीं हिंदी गिरण्यांत खपणाऱ्या पाटाचें प्रमाण महायुद्धापूर्वी हळूहळू वाढत होतें व १९१४ सालच्या सुमारास एकंदर पिकाचा जवळजवळ अर्धा भाग हिंदी गिरण्या विकत घेत असत. महायुद्धकालांत सारें एकतृतीयांश पीकच परदेशीं जात असे, तर गेल्या दहा वर्षांत परदेशीं जाणारें पिक अर्ध्याहून कांहींसें कमी असतें. डंडी हें अद्यापि फार महत्त्वाचें ठिकाण आहे; पण जगांतील बहुतेक इतर देशांतहि पाटाच्या गिरण्या स्थापिल्या गेल्या आहेत. अर्थात् हिंदुस्थानांतील धंद्याइतका मोठा धंदा इतर कोठेंच नाहीं, हें वरील विवेचनावरून ध्यानांत येईल. परंतु मागील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतील बहुतेक पैदास पोतीं व गोणपाट वगैरे हलक्या प्रकारच्या मालाचीच आहे; आणि इतर ठिकाणीं—विशेषतः डंडी येथें सतरंज्या व इतर अनेक चांगल्या प्रतीचें कापड विणण्याकडे लक्ष जास्त दिलें जातें.

पाट-गिरण्यांची प्रगति

साल	गिरण्या	चात्या	भाग
१९१३-१४	६४	७४४,२८९	३६,०५०
१९२३-२४	८९	१,०४३,४१७	४९,०३८
१९२९-३०	९८	१,१४०,४३५	५३,९००

कापडाच्या व पाटाच्या गिरण्यांप्रमाणेंच कोळशाच्या खाणींचीहि वाढ या काळांत पुष्कळ झाली. भूगर्भांत कोळसा मुबलक असलेला नवीन टापू असा कोणताच सांपडला नाहीं; आणि तो आतां हिंदुस्थानांत सांपडेल अशी प्रायः चिह्नेंहि दिसत नाहींत. राणीगंज व झारिया यांभोंवतालच्या प्रदेशांतच कोळशाच्या सर्व महत्त्वाच्या खाणी आज वसलेल्या आहेत; आणि या टापूंत हिंदुस्थानांत एकंदर निघत असलेल्या कोळशापैकीं नऊ-दशांशावर कोळसा निघतो. कोळशाच्या पैदाशीची वाढ १८९५ च्या पुढें किती झपाट्यानें झाली हें पुढील आंकड्यांवरून ध्यानांत येईल.

कोळशाची पैदास

साल	पैदास (टन)	खाणी	मजूर
१८९४	२,८००,६५२	१२३	४३,१९७
१९०१	६,६३५,७२७	२१०	९५,३१८
१९११	१५,७२७,६३१	६१०	१३७,८५१
१९२२	१८,१६८,९८८	९५३	१८४,३५५
१९२९	२२,३०८,१७४	५४८	१६५,६५८

कोळशाची पैदास वाढण्याचें कारण म्हणजे उद्योगधंद्यांची व आगगाड्यांची वाढ, हें उघड आहे. आगगाड्या हें कोळशाच्या धंद्याचें फार मोठें गिऱ्हाईक. एकंदर वार्षिक पैदाशीपैकीं जवळजवळ एकतृतीयांश कोळसा अगदीं प्रथमपासून आगगाड्यांवर खपत आला आहे. तेव्हां आगगाड्यांच्या वाढीमुळें कोळशाच्या खाणींस उत्तेजन मिळालें हें साहजिक आहे; आणि याबरोबरच आगगाड्यांच्या प्रसारामुळें कोळशाची वाहतूक सुलभ होऊन हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या भागांत हिंदी कोळशाचा खप होण्यास मदत होऊं लागली. चालू शतकाच्या आरंभीं हिंदी कोळसा परदेशीं पाठविण्यास सुरुवात होऊं लागली. मुख्यतः ब्रह्मदेश, मलाया, सिंहलद्वीप या प्रदेशांतील बंदरांत हिंदी कोळसा पुष्कळ खपूं लागला. १९०८ चे सुमाराच्या

जागतिक तेजीच्या काळांत हा व्यापार फारच वाढला; पण पुढें कांहीं वर्षे तो पुनः बसला. कोळशाची आयात महायुद्धापूर्वी एकंदरीनें कमीच होत होती; आणि निर्गत आयातीहून बरीच मोठी झाली होती. परंतु कराची, मुंबई वगैरे ठिकाणीं अजून विलायती कोळसा हिंदी कोळशापेक्षां जास्त स्वस्त पडत असे. महायुद्धाच्या काळांत उद्योगधंद्याच्या भरभराटीमुळें कोळशाची मागणी विशेष वाढली. परंतु त्या मानानें पैदास वाढली नाहीं याचें कारण वाहतुकीच्या साधनांचा अभाव हें होय. युद्ध चालू असतां कोळसा समुद्रमार्गानें नेणें धोक्याचें होतें. त्यामुळें परदेशीं होत असलेली निर्गत जवळजवळ थांबली; आणि हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांतसुद्धा सर्व माल आगगाडीच्या मार्गानेंच पाठवावा लागला. तथापि सर्वच परिस्थिति अडचणीची असल्यामुळें मालाच्या डब्यांचा तुटवडा पडूं लागला; आणि आगगाड्यांस खाणींतून निघत असलेल्या सर्व कोळशाचा उठाव करणें अशक्य होऊं लागलें. यांतच सरकारी कामासहि कोळसा लागूं लागला; आणि सरकार १९१७ च्या पुढें कोळशाची वाहतूक व विक्री यांचें नियंत्रण करूं लागलें. या काळांत खाणींना फायदा फार मिळाला; पण त्यांची वाढ प्रथम फारशी झाली नाहीं ती १९१९ च्या पुढें होऊं लागली. सरकारी नियंत्रण १९२१ पर्यंत चालू होतें. यांतील शेवटचीं एकदोन वर्षें तर देशांतल्या-देशांतच पुरवठा पुरता होत नसल्यामुळें हिंदुस्थानांतून कोळसा निर्गत करण्याची मनाई करण्यांत आली होती. परंतु सरकारी नियंत्रण जेव्हां काढण्यांत आलें त्याच वेळेस एकंदर काळ पालटला.

महायुद्धानंतर भरभराटीचे दिवस संपुष्टांत आले आणि हिंदुस्थानांतील कोळशाची मागणी एकदम कमी झाली. इकडे कोळशाच्या खाणींची संख्या व पैदास तर पुष्कळ वाढली होती. परंतु परदेशीं बरींच वर्षें माल पाठविण्यांत न आल्यामुळें हिंदुस्थानाची गिऱ्हाइकी दक्षिण आफ्रिकेनें काबीज केली होती. अशा रीतीनें १९२२ च्या पुढें कोळशाच्या धंद्यास बरीच बिकट स्थिति उत्पन्न झाली. खुद्द हिंदुस्थानांत होणारी कोळशाची आयात मात्र

महायुद्धकालापासून जी अगदीं थांबली ती केव्हांच पुढें फारशी वाढली नाहीं; आणि गेल्या पंधरा वर्षांत हिंदुस्थानांत खपणाऱ्या एकंदर कोळशापैकीं शेंकडा ९५ टक्क्यांहून अधिक कोळसा हिंदीच असतो. तेव्हां येथें बाहेरील आयातीचा प्रश्न नसून खुद्द हिंदी मागणीच्या वाढीचाच प्रश्न आहे. आगगाड्यांची वाढ तर सारखी होत आहेच; पण याशिवाय या धंद्याच्या दृष्टीनें अलीकडे घडलेली फार महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे लोखंड व पोलाद करणाऱ्या कारखान्यांची स्थापना ही होय. कारण, यांत कोळशाचा अतोनात खप होतो. तसेंच इतर उद्योगधंद्यांची वाढहि होत आहेच. तथापि सर्वच धंदे गेलीं दहा वर्षें विशेष चांगल्या स्थितींत नसल्यामुळें कोळशाच्या खाणींसहि दिवस वाईट आले. जकात-मंडळानें १९२६ सालीं या धंद्याविषयीं जेव्हां चौकशी केली तेव्हां त्यास असें आढळून आलें कीं, हिंदुस्थानांत आयात कोळशावर जकाती लादून धंद्यास मदत कांहीं होणार नाहीं; पण परदेशी बंदरांत हिंदी कोळशाचा पुनः शिरकाव झाला तर कोळशाच्या खाणींचा फायदा होईल. हा शिरकाव होण्यास मुख्य अडचण म्हणजे हिंदी कोळशाची परदेशांतील कुप्रसिद्धि ही होती. जेव्हां जेव्हां कोळशास मागणी फार येई (उदाहरणार्थ १९०८ सालीं अथवा महायुद्धानंतरच्या काळांत) तेव्हां तेव्हां येथील व्यापारी वाटेल त्या प्रतीचा माल परदेशीं पाठवीत. म्हणून परदेशी जाणाऱ्या मालाची प्रतवारी लावणारें एखादें मंडळ निर्माण करून त्यानें पसंत केल्यावरच माल बाहेर पाठवावा, अशी जकात-मंडळानें शिफारस केली. तदनुसार अलीकडे एक मंडळ निर्माण करण्यांत आलें आहे आणि त्याचा आयातीची वाढ होण्यास बराच उपयोग झाला आहे. एकंदर धंद्याची स्थिति आज फारशी चांगली नाहीं; आणि गेल्या दहा वर्षांत पैदास जरी वाढत असली तरी खाणींची संख्या कमी होत आहे. यावरून बऱ्याच—विशेषतः लहान लहान खाणीवाल्यांस धंद्यांतून आपलें अंग काढून घ्यावें लागलें आहे हें उघड आहे.

एकंदरींत पाहतां हिंदुस्थानांतील कोळशाच्या धंद्याची स्वदेशांतील व जवळच्या परदेशी बंदरांतील गिऱ्हाइकी चांगली बसली असून त्याची पुढील वाढ हिंदुस्थानांतील उद्योगधंद्यांच्या वाढीवर अवलंबून राहणार आहे. पण येथें विशेष लक्षांत घेण्याची गोष्ट म्हणजे ही कीं, हिंदुस्थानांत कोळसा सांपडतो तो विशेषतः एकाच टापूंत. हा टापूहि समुद्रकिनाऱ्याला फारसा जवळ नाहीं. यामुळें कोळशाच्या वाहतुकीचा खर्च अतोनात येतो. ही दूरदूरच्या प्रांतांतील उद्योगधंद्यांच्या दृष्टीनें अत्यंत अडचणीची बाब आहे. उदाहरणार्थ, १९२५-२६ सालीं खाणींतून काढलेल्या कोळशाची किंमत तेथल्यातेथें टनास ५-६ रुपये असल्यास ती मुंबईसारख्या ठिकाणीं टनास १५-१६ रुपये पडत असे. याकरितांच तेलावर चालणाऱ्या एंजिनांचा उपयोग करून पाहणें आणि अगदीं अलीकडे आगगाड्या व गिरण्या चालविण्यांत वीज कामास लावणें, असले उपक्रम मुंबई, मद्रास, पंजाब या बाजूंस करणें प्राप्त झालें आहे; आणि त्यामुळें इकडील गिऱ्हाइकीवर कोळशाच्या धंद्यास नेहमी अवलंबून राहणें शक्य होणार नाहीं.

हिंदुस्थानांत अलीकडील कालांत औद्योगिकदृष्ट्या घडून आलेली अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे लोखंड व पोलाद आधुनिक पद्धतीनें तयार करण्याचे कारखाने इकडे प्रस्थापित झाले ही होय. याचें श्रेय विख्यात पार्शी कारखानदार म. जमशेटजी ताता यांसच सर्वस्वीं आहे. ईस्ट-इंडिया कंपनीच्या वेळेपासून बऱ्याच इंग्रजांनीं लोखंड हें दगडी कोळशाच्या भट्टींत तयार करण्याचे हिंदुस्थानांत प्रयत्न केले होते. पण यांपैकीं कोणतेच प्रयत्न यशस्वी झाले नव्हते. नाहीं म्हणावयास १८८० च्या सुमारास बाराकर (बंगाल) येथें एका इंग्रज कंपनीनें असल्या भट्ट्या उभारल्या; आणि जरी बरींच वर्षें तिला तूट येत होती, तरी ती पुढें सावरूं लागून महायुद्धाच्या सुरुवातीनंतर कंपनी भरभराटीस आली. पण हें काम फार मोठ्या प्रमाणावर धडाडीनें ताता कंपनीनें हातीं घेतलें. आरंभीं मार्गांत अतोनात अडचणी

आल्या. सरकारची सहानुभूति बिलकूल नव्हती, ती हळूहळू मिळविली. खनिज लोखंड प्रथम चांदा जिल्ह्यांत व नंतर द्रुग जिल्ह्यांत विपुल म्हणून तेथें सुरुवात करून पहिली; पण दगडी कोळसा मध्यप्रांतांत पुरेसा नाहीं म्हणून शेवटीं बऱ्याच वर्षांनंतर हल्लींची तातानगरची जागा निश्चित झाली. १९१३ सालीं कारखान्यांतून लोखंड बाहेर पडूं लागलें. पुढें लागलीच महायुद्धास आरंभ झाला व त्यामुळें धंद्याच्या उत्कर्षास अनुकूल अशी परिस्थिति निर्माण झाली. महायुद्धकालांत हिंदुस्थानांतील आगगाडया व निरनिराळे ओत-कामाचे व एंजिनियरिंगचे कारखाने यांत तातांच्या मालास मागणी फार आली आणि फायदा चांगला पडूं लागला. तेव्हां आपलें भांडवल वाढवून कारखान्याची उत्पादनशक्ति वाढविण्याचा थोडक्याच वर्षांत ताता-कंपनीनें बेत केला. महायुद्ध चालूं असतां नवीन यंत्रसामग्री मागाविणें अशक्य होतें. म्हणून तें संपतांच १९१९मध्यें नवीन भट्ट्या बसवून कारखान्याचा विस्तार करण्यास आरंभ झाला. पण पुढें दोनतीन वर्षांत इतर धंद्यांप्रमाणेंच, किंबहुना इतर धंद्यांहूनहि अधिक प्रमाणांत,लोखंड व पोलाद यांच्या धंद्यांत सर्व जगभर मंदीचे दिवस आले आणि किंमती उतरल्या. युरोपांतून अत्यंत स्वस्त मालाची आयात होऊं लागली; आणि ताता-कंपनीस या चढाओढींत टिकाव धरणें अशक्य झालें. कर्मधर्मसंयोगानें या सुमारासच हिंदुस्थानसरकारनें जकाती-संबंधींचें धोरण बदलावें अशी ‘ फिस्कल् कमिशन् ’ नें शिफारस केली व या कमिशननें ताता-कंपनीच्या कारखान्याकडे लागलीच लक्ष पुरवावें अशी विशेष सूचना केली. यामुळें १९२४ सालीं जकात-मंडळ प्रस्थापित झाल्या-वर लोखंड–पोलादाच्या धंद्याचें संरक्षण कसें करावें हा प्रश्न त्यांच्यापुढें प्रथमच टाकण्यांत आला. मंडळानें यासंबंधीं बारकाईनें विचार करून आयात होणाऱ्या मालावर संरक्षक जकाती विवक्षित प्रमाणांत लादाव्या अशी शिफारस केली. याशिवाय ताता-कंपनीनें कारखान्यांतील कांहीं खात्यांत नवीन यंत्रसामग्री आणून त्यांचा विस्तार केला असतां व इतर कांहीं सुधारणा केल्या असतां एकंदर कारभार जास्त किफायतशीर होईल असेंहि त्यांनीं

सुचविलें. १९२४ मध्यें पोलादावर प्रथम संरक्षक जकाती लादण्यांत आल्या. पण पुढील सर्वच वर्षें वाढत्या मंदीची असल्यामुळें या जकाती मध्यंतरीं पुनः वाढविण्यांत येऊन १९२७ मध्यें जकात-मंडळाकडून फेरचौकशी होऊन आणखी सात वर्षांकरितां जकाती कायम कराव्या, अशी शिफारस झाली;आणि त्याप्रमाणें कायदाहि करण्यांत आला. ताताकंपनीप्रमाणेंच जुनी बाराकरला स्थापन झालेली बंगाल आयर्न कंपनी ओतकामाच्या कारखान्यांकरितां लोखंड तयार करीत असते; आणि अलीकडे अशीच दुसरीहि एक कंपनी निघाली आहे. परंतु या दुसऱ्या कंपन्यांच्या कारखान्यांचें प्रमाण लहान असून यांच्या भट्ट्यांतून फक्त लोखंडच बाहेर पडतें. ताता-कंपनी मात्र केवळ लोखंडच काढण्यापेक्षां बीड, पोलाद व पोलादाचे पत्रे, सांधपट्ट्या, इमारती तुळ्या, आगगाडीचे रूळ वगैरे ठोकळ सामान तयार करण्याकडे विशेष लक्ष पुरविते.

लोखंड तयार करण्याचा धंदा आतां हिंदुस्थानांत कायमचा प्रस्थापित झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कारण, खनिज लोखंड, दगडी कोळसा व चुनखडी हे लोखंड पैदा करण्यास लागणारे मुख्य पदार्थ बिहार व ओरिसा प्रांताच्या कांहीं भागांत एकमेकांच्या सान्निध्यानें मुबलक व स्वस्त सांपडतात. यामुळें भट्टींतून तयार झालेलें लोखंड हिंदुस्थानांत इतर कोणत्याहि देशापेक्षां स्वस्त मिळतें. अलीकडे बरींच वर्षें हिंदुस्थानांतून जपानांत बरेंचसें लोखंड पाठविलें जातें. पोलाद करण्याच्या बाबतींत मात्र एक अडचण आहे ती अशी कीं, पोलाद करण्याला जो उंची कोळसा लागतो त्याचा पुरवठा हिंदुस्थानांत मुबलक नाहीं. यामुळें पोलाद करणें इतकें स्वस्त पडत नाहीं. तसेंच सुरुवातीस तरी बरेच कामकरी व तज्ञ परदेशांतून आणावे लागल्यामुळें हा खर्च हिंदुस्थानांत विशेष येऊं लागला. परंतु येथें हळूहळू सुधारणा करण्यांत येत आहे. जकात-मंडळाच्या म्हणण्याप्रमाणें पोलादाचा धंदाहि आणखी पांचसात वर्षांत स्वावलंबी होऊं शकेल. १९३०-३१ सालीं हिंदुस्थानांतील या धंद्याची एकंदर पैदास अशी होती : लोखंड, ११·४ लक्ष टन; पोलाद, ९·२ लक्ष टन; व पोलादी सामान, ४·३ लक्ष टन.

लोखंड व पोलाद तयार करण्याचा एक मोठा कारखाना स्थापिला गेला तरी अजून या बाबतींत आपण बहुतांशीं परदेशांवर अवलंबून आहों, हें कळून येण्यासारखें आहे. वर सांगितल्याप्रमाणें कांहीं पोलादी ठोकळ सामानच फक्त या कारखान्यांत तयार होतें. आतां कांहीं ओतकामाचे व एंजिनियरिंग कामाचे कारखाने सुद्धा आपल्याकडे अस्तित्वांत आले आहेत आणि कांहीं आगगाड्या एंजिनाशिवाय आपणांस लागणारा इतर सर्वच माल स्वतःच्या कारखान्यांत तयार करवितात हें खरें. परंतु अजून निर-निराळ्या प्रकारचीं अवजारें, हत्यारें, शास्त्रीय उपकरणें व हरतऱ्हेची यंत्र-सामग्री–फार काय पण खिळे, नट, स्क्रू वगैरे जिन्नसहि आपणांस बाहेरून आणावे लागतात. १९१९ च्या सुमारास तातांच्या कारखान्यास जेव्हां भरभराटीचे दिवस होते, तेव्हां तेथीलच पोलाद घेऊन निरनिराळें सामान बनविण्याच्या कंपन्या तातांच्या साहाय्यानें जमशेदपूरला बऱ्याच स्थापिल्या गेल्या. परंतु यांतील बहुतेक आज नामशेष झाल्या आहेत. तारेचे खिळे करणारा तेथील कारखाना संरक्षक जकात व बिहार प्रांताच्या सरकारची इतर प्रकारची मदत मिळूनहि टिकूं शकला नाहीं. आज केवळ पोलादी तारा व दोर करणारी कंपनी, टिनचे पत्रे करणारी कंपनी अशा दोनतीनच कंपन्या काय त्या जीव धरून आहेत.

लोखंड व पोलाद यांची ही गोष्ट झाली. हिंदुस्थानच्या भूगर्भांत सांपडणाऱ्या इतर खनिज पदार्थांची स्थिति याहूनहि चमत्कारिक आहे. कोळशाच्या खालोखाल हिंदुस्थानांतील महत्त्वाच्या खाणी म्हणजे मॅंगनीज या धातूच्या आहेत. १९०० सालच्या सुमारास खाणींची संख्या विशेष वाढूं लागली. रूसो–जपानी युद्धाच्या वेळीं रशियांतील मॅंगनीजची निर्गत थांबल्यामुळें हिंदुस्थानांतील व्यापारास भरती आली; आणि त्यापुढें हिंदुस्थानांतून होणारी निर्गत सारखी वाढतच राहिली. या मॅंगनीजच्या खाणी विशेषतः मध्यप्रांतांत व कांहीं थोड्या मद्रास इलाख्यांत आहेत. महायुद्धांत हिंदी मॅंगनीजला मागणी पुष्कळ आली; आणि

अजूनहि रशियांतून निर्गत होत नसल्यामुळें जगास मँगनीजचा पुरवठा करणारें हिंदुस्थान हें एकच प्रमुख राष्ट्र आहे. परंतु औद्योगिक दृष्टीनें आपणांस याचा फायदा करून घेतां आलेला नाहीं. कारण, या खनिज पदार्थाचा उपयोग अत्युत्कृष्ट प्रतीचें पोलाद तयार करण्यास होतो; आणि याप्रकारचें उत्पादन आपल्या देशांत होत नसल्यामुळें ही मूल्यवान् खनिज संपत्ति आपणांस जशीच्या तशी परदेशीं पाठवावी लागते. हिंदुस्थानांतल्या इतका अभ्रकहि दुसरीकडे कोठें सांपडत नाहीं. पण याचे ठोकळे खाणींतून काढून ते जसेच्या तसेच परदेशीं पाठविणें यापलीकडे आपल्या देशांत कांहींच होत नाहीं. तसेंच अगदीं अलीकडे ब्रह्मदेशांत एके ठिकाणीं शिसें, जस्त व रुपें यांची एक फार मोठी खाण सांपडली आहे. परंतु या खाणींतूनहि धातु अशोधित स्वरूपांतच परदेशीं शुद्धीकरणाकरितां व पुढें उद्योगधंद्यांत वापरण्याकरितां पाठविले जातात. हल्लींच्या उद्योगधंद्यांची पद्धतच अशी आहे कीं, निरनिराळ्या प्रकारचीं रसायनद्रव्यें वगैरे पदार्थ तयार करण्याचे कारखाने एकदम अस्तित्वांत येऊन धातुशोधनाच्या क्रियेंत निघत असलेल्या इतर आनुषंगिक पदार्थांचा उपयोग केल्याखेरीज ते किफायतशीर होत नाहींत. म्हणून आपल्याकडे कच्चा माल बऱ्याच प्रकारचा उपलब्ध असला तरी सर्वच प्रकारच्या उद्योगधंद्यांस उठाव मिळेल अशी परिस्थिति उत्पन्न झाल्याखेरीज औद्योगिक प्रगति होणें कठीण दिसत आहे.

हिंदुस्थानांतील खनिज संपत्तीपैकीं निर्देश करावयाचा राहिला म्हणजे रॉकेल तेलाच्या धंद्याचा. १८९० च्या सुमारास ब्रह्मदेशांतील खाणी आधुनिक पद्धतीनें चालविण्यास सुरुवात झाली; आणि त्यानंतर खाणींतील तेलाच्या पैदाशीची वाढ फार झपाट्यानें झाली. गेल्या वीस वर्षांत हिंदुस्थानांत आसाम प्रांत व अटक जिल्हा येथेंहि खाणी सांपडल्या आहेत. परंतु सर्वांत मोठा तेलाचा पुरवठा अद्यापि ब्रह्मदेशांतूनच होतो. हिंदुस्थानच्या सर्व भागांत मिळून जवळजवळ ३० कोटि गॅलन तेल दरवर्षी निघतें. पण एवढ्यानें हिंदुस्थानांतील मागणी भागत नाहीं; व एकंदर जगाच्या पैदाशीचा हा केवळ ·६५ अंश आहे.

चहा-कॉफीच्या मळ्यांचा अलीकडील इतिहास विशेष महत्त्वाचा नाहीं. चहाच्या मळ्यांची वाढ प्रस्तुत कालखंडांत सारखी होतच राहिली. आणि आज एकंदर जगांतील ३/५ चहाचें पीक हिंदुस्थानांत निघतें; या धंद्याच्या वाढीस आजपर्यंत अडचणी अशा फार आल्याच नव्हत्या. अलीकडे पांचसहा वर्षें मात्र जाव्हा व त्याजवळील इतर बेटांतील हलक्या प्रतीच्या चहाची स्पर्धा हिंदी चहास ब्रिटिश बाजारांत भोवूं लागली आहे. कॉफीचे मळे भरभराटींत नसले तरी म्हैसूर व कूर्ग या प्रांतांत ते जेमतेम जीव धरून आहेत. अगदीं नवीन मळ्याचा धंदा निघालेला म्हणजे रबराचा. रबराचे मळे ब्रह्मदेश व त्रावणकोर संस्थान येथें विशेष आहेत. या तीन्ही धंद्यांतील मळे बहुतांशीं युरोपीय लोकांच्या हातीं आहेत.

हिंदुस्थानांतील एकंदर औद्योगिक प्रगतीचा आढावा काढण्यास मजूर कमिशननें दिलेल्या माहितीवरून तयार केलेलें खालील कोष्टक उपयोगी पडेल. यांतील आंकडे १९२९ सालाबद्दलचे आहेत.

१ कारखाने

यंत्रसाहाय्यानें काम करून २० पेक्षां अधिक मजूर लावणारे
व बारमहा चालणारे.

तपशील	कारखाने	मजूर
कापडाच्या गिरण्या	२९५	३३८,०००
पाटाच्या गिरण्या	९५	३४७,०००
एंजिनियरिंग कामाचे व धातुकामाचे कारखाने	८७१	३१५,०००
इतर	११९०	१६६,०००
एकूण	२,४५१	१,१६६,०००

२ खाणी

कोळसा	५४८	१६५,६५८
मँगनीज	१२५	२७,२४३
अभ्रक	४९८	१६,५५५
इतर	५६१	६०,२४५
एकूण	१,७३२	२६९,७०१

३ हंगामी कारखाने

कापसाची सरकी काढणें व गठ्ठे बांधणें	२,१७६	१३९,९८७
चहाच्या मळ्यावरील कारखाने	९३४	६३,४१२
पाटाचे गठ्ठे बांधणें	११५	३७,३००
तांदूळ सडणें	१,६०६	७६,२१४
तेलाचे कारखाने	२४४	११,४९५
गूळ व साखर	४५	१५,०७६
सिगारेट, सिगार वगैरे	१६	९,९२२
इतर	५४२	३४,३०८
एकूण	५,६७८	३८७,३६६

४ मळे

तपशील	पिकांचें क्षेत्र	मजूर
चहा	७८९,०००	९३०,४७२
कॉफी	१६३,०००	९२,५०४
रबर	१७१,०००	४८,७०४
एकूण	११२३,०००	१,०७१,६८०

वर दिलेल्या तत्त्यांवरून आधुनिक उद्योगधंद्यांची आपल्याकडील व्याप्ति नीट कळून येईल. बारमहा काम करणाऱ्या कारखान्यांबद्दल, कापडाच्या व पाटाच्या गिरण्या वगळून, याहूनहि थोडी अधिक फोड पुढीलप्रमाणें करतां येईल. हे आंकडे १९२७ सालबद्दलचे आहेत.

तपशील	कारखाने	मजूर
आगगाड्यांच्या कंपन्यांचे कारखाने	११२	१४७,३५८
एंजिनियरिंग काम	२६०	४४,२५५
लोखंड व पोलाद	७	३७,३७५
छापखाने वगैरे	२९८	३६,१७१
नावा बांधणें	२२	२४,२१२
बंदुका वगैरे तयार करणें	२४	२०,५१८
आगकाड्या	३४	११,३३१

दहा हजारांहून अधिक मजूर कामास लावणारे सर्व उद्योगधंदे यांत आले. यावरून असें स्पष्ट दिसून येईल कीं, कापडाच्या व पाटाच्या गिरण्या, लोखंड व पोलाद तयार करणें, आणि कोळसा, मँगनीज व अभ्रक यांच्या खाणी यांपलीकडे महत्त्वाचे असे धंदे आपल्याकडे विशेष नाहींतच. बाकी एंजिनियरिंग कामाचे अथवा आपला माल परदेशीं पाठविण्याकरितां गठ्ठे बांधण्याचे वगैरे हंगामी कारखाने यांचाच प्रसार फार. नाहीं म्हणावयास हंगामी कारखान्यांत साखरेचे कारखाने महत्त्वाचे आहेत. परंतु या धंद्याचा इतिहासहि उद्बोधक आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत साखर हिंदुस्थानांतून बाहेर देशीं जात असे. पुढें निर्गत कमी होऊन हिंदुस्थान या बाबतींत केवळ स्वयंपूर्ण बनलें. परंतु १८९५ च्या पुढें युरोपांत 'बीट'-पासून साखर फार स्वस्त तयार होऊं लागून हिंदुस्थानांत तिची एकदम

आयात सुरू झाली. एव्हांपासून हिंदुस्थानांतील साखरेचा खप व आयात हीं सारखीं वाढत असून हिंदी साखरेचे व गुळाचे कारखाने बसले आहेत. हल्लींची आयात मुख्यतः जाव्हा बेटांतून होते. तेथें साखरेच्या कारखानदारांचे स्वतःचे मळे फार मोठे असल्यामुळें कारखान्यांस उसाचा पद्धतशीर पुरवठा होऊन मोठ्या प्रमाणावर यंत्रसाहाय्यानें साखर तयार केली जाते. यापैकीं कांहींच हिंदुस्थानांतील हल्लींच्या कृषिपद्धतींत होणें शक्य नाहीं; आणि म्हणून फार मोठ्या प्रमाणावर संरक्षक जकाती लादल्याखेरीज आज आहे तितपतहि साखरेचा धंदा हिंदुस्थानांत टिकणें शक्य नाहीं, असा जकातमंडळानें निर्णय दिला आहे. मजूरक-मिशननें दिलेले आंकडे ' फॅक्टरी ॲक्ट'च्या खालीं जे कारखाने येतात त्याबद्दलचे आहेत.

एकंदरींत यांत्रिक युगाचा प्रसार हिंदुस्थानांत फार अल्प प्रमाणांत झाला आहे हें उघड आहे. खानेसुमारीच्या वर्गवारीप्रमाणें हिंदुस्थानांतील लोकसंख्येपैकीं जवळजवळ एकदशांश लोक उद्योगधंद्यांवर उपजीविका करितात. पण यांतील बहुतेक सर्व भरणा खेड्यांतील कारागीर-वर्गाचा आहे. यांतील अत्यंत मोठा वर्ग हातमागावरील विणकरांचा. विणकरांच्या खालोखाल सुतार, चांभार, न्हावी, परीट, कुंभार, शिंपी वगैरे येतात. या औद्योगिक लोकसंख्येच्या पुरातन कार्यपद्धतींत फरक असा अगदीं थोडा पडला आहे. विणकर-वर्ग हातसुताऐवजीं गिरणसूत वापरूं लागला आहे; आणि बऱ्याच ठिकाणीं धावत्या धोटयांचे माग प्रचारांत आले आहेत. रंगारी परकीय रंग वापरतात, शिंपी शिवण्याचीं यंत्रें वापरतात; आणि बऱ्याच भागांत लोहार व सुतार नवीन प्रकारचीं परदेशीं हत्यारें उपयोगांत आणितात. यापेक्षां कांहीं नागर कारागीर-धंद्यांत जरा जास्त फरक पडलेला आहे. तांब्यापितळेच्या भांड्यांच्या धंद्यांत यंत्रावर बरींच भांडीं तयार होतात. सुरतेच्या जरतारी धंद्यांत अलीकडे लहानलहान यंत्रें बरींच वापरण्यात आलीं आहेत. परंतु यांत्रिक साहाय्य एकंदरींत फार कमी

घेतलें जातें हें खरें. आपला सर्व कारागीर-वर्ग अगदीं गरीब व सावकाराच्या मुठींत असलेला असाच आहे; आणि केवळ कारागीर पोटाला फार कमी घेतात म्हणूनच यांच्या मालाचा खप आज होऊं शकत आहे. कारागिरांची संघटना करणें, खरेदी–विक्रीबाबत त्यांचें व्यापारी वर्गावरील परावलंबन कमी करणें, त्यांच्या कार्यपद्धतींत शक्य त्या सुधारणा करणें वगैरे सर्व प्रश्न फार बिकट आहेत; आणि ते निकरानें हातीं घेऊन सोडविणें अत्यंत जरूरीचें आहे. तसेंच शेतकऱ्यांसहि कांहीं जोडधंदा पाहून देणें तितकेंच आवश्यक आहे. जोडधंदा पाहावयाचा म्हणजे प्रत्येक टापूंतील कृषिपद्धति व तेथें उपलब्ध असलेला कच्चा माल यांकडे लक्ष पुरविणें जरूर आहे. हिंदुस्थानांत यासंबंधींची परिस्थिति सगळीकडे सारखी नाहीं. परंतु त्यांतल्यात्यांत सूत कातणें व हातमागावर कापड विणणें यांचाच फैलाव देशभर बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर होणें शक्य आहे, हें अखिल-भारतीय चरखा-संघानें केलेल्या अलीकडील कामगिरीवरून स्पष्ट दिसून येतें.

हिंदुस्थानांत औद्योगिक मजूरवर्ग हा एकंदर लोकसंख्येच्या मानानें जरी फार लहान असला, तरी त्याची संख्या पंधरा लाखांवर आहे; व त्यासंबंधींचे निरानिराळे प्रश्न अलीकडे बरेच महत्त्व पावले आहेत. हिंदी मजूरवर्गाबद्दल नेहमी जी गोष्ट अगदीं प्रथम सांगण्यांत येते ती ही कीं, खेड्यापाड्यांशीं पुरता संबंध तोडून पिढीजाद उद्योगधंद्याच्या ठिकाणींच वास्तव्य करणारा असा मजूरवर्ग आपल्याकडे कोठेंच निर्माण झालेला नाहीं. परंतु हें हिंदुस्थानांतच नव्यानें घडून आलें असें नाहीं; इतर सर्व देशांत उद्योगधंदे बाल्यावस्थेंत असतांना अशीच परिस्थिति होती. मात्र हिंदुस्थानाइतकी ती इतर कोठें सारखी टिकून राहिली नव्हती. आज हिंदुस्थानांतहि मजूर-वर्गाचा खेड्यापाड्यांशीं जो संबंध आहे त्याचे निरनिराळे प्रकार आहेत. प्रथम हंगामी कारखान्यांचा विचार करूं. यांतील सर्व मजूर आजूबाजूच्या टापूंतील शेतकरी अथवा शेतीवर काम करणारे असतात; आणि कारखाना हंगामी असल्यामुळें असें होणें साहजिक आहे. मळ्यांवरील

मजूरांचा प्रश्न अगदींच निराळा आहे. हे मळे-विशेषतः चहाचे-स्थापन झाले ते साधारणतः निर्जन व वन्य प्रदेशांत. तेव्हां यांस मजुरांचा पुरवठा थेट बाहेरून करणें अवश्य होतें. प्रथमपासूनच मजूरभरती करणें हा मळयांचा बिकट प्रश्न होऊन बसला होता. या मजूरभरतीस वांव साहजिकच जेथें दाट लोकवस्ती आहे अथवा ज्या टापूंत भुकेबंगाल वन्य जाति आहेत तेथें मिळाला. ही भरती करण्याकरितां अशा टापूंत प्रत्येक मळे-वाल्यास आपले मुखत्यार पाठवावे लागत व लांब मुदतीच्या करारानें मजुरांस बांधून आणावें लागे. प्रथमतः या सर्व प्रकारास कांहींच पद्धति नव्हती; आणि कित्येक मजूर हालअपेष्टा होऊन आसामांत पोंचण्यापूर्वी वाटेंतच मरत. हळूहळू थोडें नियंत्रण सुरू झालें. मळेवाल्यांच्या मुखत्यारांचीं नांवें जिल्हाधिकाऱ्यांकडे नोंदलीं गेलीं पाहिजेत व मजुरांस करारांची कलमें नीट समजविलीं पाहिजेत, अशा प्रकारचीं बंधनें घालण्यात आलीं. परंतु तरीहि मजुरांची फसवणूक व नागवणूक बरीच होत राहिली. मजुरांस विशेष जाचक अशी परिस्थिति होती ती अशी कीं, एकदा आसामांत गेल्यावर त्याला स्वदेशांत परत येणें अशक्य होई. कारण तो करारानें बांधला गेल्यामुळें पळून गेल्यास त्याला कायद्यानें कडक शिक्षा ठेवण्यांत आली होती. मध्येंच निघून जाणाऱ्या मजुरास कैदेची शिक्षा देणारे कायदे हे १९२० सालपर्यंत अस्तित्वांत होते. आज ते जरी रद्द झाले तरी मजूर बराच असहाय असतो. परत जाऊं म्हटलें तरी स्वदेश फार लांब व प्रवास खर्चाचा; आणि मळ्यावरील मजुरीहि बेताचीच. तेव्हां अजूनहि चहाच्या मळेवाल्यांना मजूर मिळविण्याकरितां नेहमी बराच खटाटोप व खर्च करावा लागतो.कोळशाच्या खाणींतील मजूर बहुतेक आसपासच्या संताळ वगैरे वन्य जातीचेच आहेत. हे सर्व घरची भातशेती करून खाणींत काम करितात. यामुळें पेरणीच्या व कापणीच्या दिवसांत मजुरांचा तुटवडा व हंगामानंतर मजूर मुबलक अशी या खाणींवर स्थिति असते. त्याचप्रमाणें पीक चांगलें आलें अथवा दुष्काळ पडला तर असेच फरक पडतात. संताळ वगैरे लोक

आपल्या खेड्यांवर राहून खाणींवर कामास येणार म्हणून ही परिस्थिति बदलत नाहीं; आणि इतर प्रांतांतून नेहमी खाणींवर राहणारे मजूरहि येत नाहींत याचें कारण तेथील मजुरीचे दर त्या मानानें फार कमी पडतात हें होय.

मोठमोठ्या गिरण्या आहेत अशा शहरांतील प्रश्न अगदींच निराळ्या प्रकारचा आहे. जेथें एखाददुसरीच गिरणी आहे तेथें कायमचा औद्योगिक मजूर-वर्ग निर्माण होणें शक्य नाहीं. कारण हा निर्माण होण्यास नेहमी कोठें ना कोठें तरी उद्योगधंदा मिळण्याची निश्चिति व बायकामुलांचाहि समावेश होऊं शकेल एवढी धंद्यांची विविधता पाहिजे. म्हणून जेथें बरेच कारखाने आहेत व काम हरतऱ्हेचे आहे तेथेंच असला वर्ग निर्माण होतो. अर्थात् लहानलहान शहरांतील मजूर आसपासच्या शेतकीवर्गांतील व शेतीशीं संबंध राखणारे असे असतात. कलकत्ता, मुंबई व अशाच कांहीं ठिकाणीं परिस्थिति थोडीशी अनुकूल वाटते. परंतु येथें कांहीं विवक्षित अडचणी आहेत. कलकत्त्यास बहुतेक मजूर संयुक्त प्रांतांतील येतात. कारण, बंगाली मजूर मागतो तेवढी मजुरी पाटाच्या गिरण्या देत नाहींत. संयुक्त प्रांतांतील मजूरवर्ग कलकत्यास कायम राहणें शक्य नाहीं, तेव्हां आपल्या खेड्याशीं संबंध ठेवून त्यास वारंवार तेथें परत जावें लागतें. मुंबईच्या गिरण्यांतील मजूर कोकणी असल्यामुळें ही अडचण उत्पन्न होत नाहीं. येथें मुख्य अडचण म्हणजे राहण्याच्या सोयीची. मजूरवर्गास राहण्याची जागा इतकी अपुरी, गैरसोयीची व आरोग्यदृष्ट्या अपायकारक असते कीं, त्यांना आपल्या खेड्याचा संबंध तोडणें शक्य नसतें. मुंबईची जी स्थिति तीच प्रायः इतर ठिकाणची. बहुतेक ठिकाणीं एकेका खोलींत एका अथवा बऱ्याच वेळां अनेक कुटुंबांस राहावें लागते. बायकांस आडोसाहि मिळत नाहीं, पाण्याचे हाल असतात, सभोंवतीं स्वच्छतेचा पूर्ण अभाव असतो व बेकार झाल्यास शहरांत टिकणें दुरापास्त होतें. म्हणून हिंदुस्थानांतील मजूरवर्ग कायमचा औद्योगिक व नागर बनला नाहीं; खेड्यांशीं त्याचा संबंध कायम आहे आणि आजच्या परिस्थितींत हें इष्टच आहे असें मजूर-कमिशनचेंहि मत आहे.

इंग्लंडांत व इतर देशांत कारखान्यांच्या नियंत्रणाला आरंभ जनतेच्या डोळयांत मजूरवर्गाची दुःस्थिति भरली म्हणून झाला. परंतु आपल्याकडे हें कारण मुख्य नव्हतें. आरंभीं तर कारखाने फारच थोडे होते. यामुळें त्यांतील मजूरवर्गाची स्थिति आपल्याकडे महत्त्वाची वाटणें शक्य नव्हतें. हिंदुस्थानांतील मजूर-कायद्यांचा उगम लँकाशायर व डंडी येथील कारखान्यांच्या चळवळींत आहे. मुंबईतील गिरणीवाले जसे जपानांतील गिरण्या फार तास चालतात म्हणूनच जपानांतून इकडे कापड स्वस्त येऊं शकतें अशी तक्रार कांहीं वर्षांपूर्वी करीत असत, तसेच लँकाशायर व डंडी येथील गिरणीवाले मुंबई व कलकत्ता येथील गिरण्यांविरुद्ध तक्रार करीत; आणि येथील सर्वच सूत्रें लंडनहून हलत असल्यामुळें हिंदी गिरण्यांचें नियंत्रण झालें पाहिजे असा बूट निघणें अत्यंत साहजिक होतें.

हिंदुस्थानांत कारखान्यांसंबंधीं कायदे करण्याचा विचार प्रथम १८७५सालीं मुंबई इलाख्यांत निघाला; व १८८१ मध्यें या इलाख्यापुरताच एक अगदीं साध्या स्वरूपाचा, फक्त मोठया गिरण्यांस लागू पडणारा कायदा करण्यांत आला. पहिला हिंदुस्थानभर लागू पडणारा असा कायदा १८९१सालीं मंजूर झाला. यांत ९ वर्षांच्या खालील मुलांस कारखान्यांत कामास लावूं नये आणि ९ ते १४ वयाच्या मुलांस सात तास व बायकांस अकरा तास याहून जास्त काम पडूं नये, अशी तरतूद करण्यांत आली होती. या कायद्याचें क्षेत्र यांत्रिक शक्ति वापरून ५० वर मजूर कामास लावणाऱ्या कारखान्यांपुरतेंच होतें; व यांतील कांहीं कलमें कापडाच्या गिरण्यांपुरतींच लागू होतीं. यानंतर बरींच वर्षें मजुरांच्या स्थितीकडे लक्ष देण्यासारखें कांहीं झालें नाहीं. परंतु १९०५ च्या सुमारास मुंबईच्या गिरण्या भरभराटींत आल्या होत्या; आणि याच वेळेस विजेचे दिवे घेण्यांत आल्यामुळें गिरण्यांतील मजुरांस काम फार पडते, अशी तक्रार होऊं लागली. विजेचे दिवे नव्हते तेव्हां अर्थात् दिवसांउजेडींच काम करणें शक्य असे. मुंबईच्या गिरण्यांबद्दल ही ओरड झाल्यामुळें १९०८ सालीं हिंदुस्थान-सरकारनें

एक कमिशन् नेमिलें; आणि या कमिशनच्या शिफारशींस अनुसरून १९१२ सालीं एक कायदा करण्यांत आला. या कायद्याप्रमाणें लहान मुलांची काम करण्याची व अर्धें काम करण्याची वयोमर्यादा जुनीच कायम राखण्यांत आली; परंतु कापडाच्या गिरण्यांत मुलांचे काम सहा व माणसांचें काम बारा तासांवर असूं नये, असें ठरविण्यांत आलें. तसेंच अप-घातांपासून बचाव, कारखान्यांतील स्वच्छता, उजेड व हवा यासंबंधीं नवीन नियमहि या कायद्यांत प्रथमच घालण्यांत आले. परंतु १९१२ सालीं जी अत्यंत महत्त्वाची सुधारणा घडून आली ती ही कीं, कायद्याची अमलबजावणी नीट होत आहे किंवा कसें हें पाहण्याकरितां या वेळेपासून सरकारी तपासनीस (इन्स्पेक्टर) नेमण्यास सुरुवात झाली. यापूर्वी कायदे जरी केले गेले तरी ते वारंवार मोडले जात. काम करण्याच्या ठरलेल्या वेळा अथवा मुलांची वयोमर्यादा याबद्दलचे निर्बंध राजरोस मोडलेलीं उदाहरणें १९०१ मधील कमिशनच्या कितीदा तरी नजरेस आलीं.

महायुद्धानंतर वॉशिंग्टन् येथें मंजूर झालेल्या कराराला(Convention) मान देण्याकरितां १९२१ त हिंदुस्थान-सरकारास कारखान्यांतील मजुरांची स्थिति नियंत्रित करण्याकरितां एक नवीन कायदा करावा लागला. या कायद्यानें व्यापिलेलें क्षेत्र जुन्या कायद्यापेक्षां अधिक विस्तृत होतें. कारण, जुन्या कायद्यांतील नियंत्रण ५० वर मजूर कामास लावणाऱ्या कारखान्यां-सच लागू होतें, तर तें आतां २० वर मजूर लावणाऱ्यांस लागू करण्यांत आलें. या नव्या कायद्यान्वयें १२ वर्षांखालील मुलांस कारखान्यांत काम देण्यास मनाई करण्यांत आली असून १२ ते १५ वयाच्या मुलांस फक्त अर्धा वेळ काम दिलें पाहिजे; आणि प्रौढ माणसांस दर आठवड्यास ६० तास व कोणत्याहि एके दिवशीं ११ तास ही कामाची कमालमर्यादा घातली गेली आहे. तसेंच ही मर्यादा सर्व प्रौढ माणसांस घालण्यांत आल्यामुळें आतां बायका-पुरुषांत कामाच्या तासांसंबंधीं काहीं फरक केलेला नाहीं. त्याचप्रमाणें इतर बाबींतहि नवीन कलमें घालण्यांत आलीं असून तपासनीस वगैरेचा

संचहि अधिक वाढविण्यांत आला. १९२९सालीं नेमिलेल्या मजूर-कमिशननें तर याहि कायद्यांत सुधारणा करण्यासंबंधीं महत्त्वाच्या सूचना केल्या आहेत. आठवड्याचे व दिवसाचे तास अनुक्रमें ५४ व १० असावे, आणि हवा, पाणी, शौचकूप यांच्या कारखान्यांतील पुरवठ्याविषयीं जास्त काळजी घेतली पाहिजे, असें त्यांचें म्हणणें आहे.

साधारणपणें इतर देशांच्या मानानें मजुरांसंबंधींचे कायदे हिंदुस्थानांत बरेच लवकर सुरू झाले व त्यांतील एकंदर प्रगति समाधानकारक अशीच आहे. याचें मुख्य कारण म्हणजे वर दर्शविल्याप्रमाणें प्रथम लँकाशायर व डंडी यांची ओरड आणि नंतर सार्वराष्ट्रीय परिषदांच्या शिफारशी हें होय. जेथें अशी ओरड झाली नाहीं तेथें नियंत्रणहि झालें नाहीं व नियंत्रणाच्या कक्षेबाहेरील कारखान्यांत कांहीं वेळेस स्थिति अत्यंत वाईट अशीच आढळून येई. उदाहरणार्थ आरंभीं कापूस, पाट वगैरेचे गठ्ठे बांधण्याच्या हंगामी कारखान्यांवर कायदेशीर दाब कांहीं नव्हता; आणि त्यामुळें तेथें कामाच्या गर्दीच्या वेळेस अहोरात्र जवळजवळ विश्रांतीशिवाय मजुरांना काम करावें लागत असे, असें आढळून आलें. तसेंच आजहि जेथें यांत्रिक साहाय्य कोणत्याच प्रकारचें घेण्यांत येत नाहीं अशा विड्या, लाख, गालिचे इत्यादि माल तयार करण्याच्या कारखान्यांत अगदीं लहान मुलांस अतोनात व अवघड कामास लावणें, कामकाज करण्याच्या जागेंत अत्यंत गलिच्छपणा असणें, मजुरांस विश्रांतीस फुरसद न देतां पंधरापंधरा तास त्यांजकडून काम घेणें, वगैरे स्थिति मजूर कमिशनला आढळून आली. तसेंच कापड (कापूस व ताग यांचे)–गिरण्यांचें नियंत्रण जरी लवकर झालें तरी खाणींच्या बाबतींत अगदीं अलीकडच्या काळापर्यंत सरकारनें कांहींच केलें नव्हतें. बायकांस खाणींत काम करूं न देणें ही जी सुधारणा इंग्लंडांत अगदीं प्रथम घडून आली ती आपल्याकडे अद्यापि पुरतेपणीं अमलांत आलेली नाहीं. गेल्या चारपांच वर्षांतच खाणींतील बायकांच्या कामाचें नियंत्रण होण्यास आरंभ झाला असून बंगाल व बिहार यांमधील कोळशांच्या

खाणींतील बायकांचें काम पुरतें बंद होण्यास १९३९ पर्यंत अवधि लागेल असा अंदाज आहे. १९२३च्या पूर्वी खाणींतील कामाच्या तासांवर कांहींच मर्यादा घातलेली नव्हती. परंतु त्या सालच्या कायद्यानें १३ वर्षांच्या खालील मुलांस खाणींत काम करण्यास मनाई करण्यांत आली; आणि खाणीच्या वरच्या अंगास काम करणाऱ्या मजुरांस आठवड्याचे ६० तास व खाणींत काम करणाऱ्यांस ५४ तास अशा कमाल-मर्यादा घालण्यांत आल्या. मजूरवर्गाच्या कारखान्यांतील स्थितीचें नियंत्रण करणाऱ्या कायद्याशिवाय मजूरवर्गासंबंधीं इतरहि कांहीं कायदे सरकारनें केलेले आहेत. यांतील प्रमुख म्हणजे मजूर कामावर असतांना त्याला जर कांहीं इजा झाली अथवा तो दगा पावला तर त्यास नुकसानभरपाई म्हणून कारखानदारास कांहीं रक्कम देण्यास भाग पाडणें यासंबंधींचा कायदा होय. तसेंच मुंबई-इलाखा व मध्यप्रांत येथें अलीकडे कांहीं उद्योगधंद्यांत कामकरी बायकांस बाळंत होण्यापूर्वी व बाळंत झाल्यानंतर कांहीं दिवस पगारी सुटी देण्या-संबंधींहि कायद्यानें तरतूद करण्यांत आली आहे.

१९२६ सालीं हिंदुस्थान-सरकारनें मजूरसंघ नोंदविण्याचाहि एक कायदा केला आहे. इतर देशांच्या मानानें आपल्याकडे मजूरवर्गांतील संघटनेची चळवळ अगदीं नवीन आहे. मजूरवर्ग शहरांत स्थायिक झालेला नाहीं; आणि मजूर अत्यंत अशिक्षित व अडाणी असल्यामुळें बरींच वर्षें मजूरसंघ प्रस्थापित होऊं शकले नाहींत. पण महायुद्धानंतर सबंध जगभरच मजूर-चळवळींची उसळलेली लाट हिंदुस्थानांतहि येऊन पोहोंचली. १९१८ सालाच्या नंतर बहुतेक मोठमोठ्या औद्योगिक शहरांत मजूरसंघ स्थापन झाले आणि त्यांनीं पगारवाढीबद्दल चळवळ करण्यास सुरुवात केली. महायुद्धानंतर कांहीं वर्षें उद्योगधंदे भरभराटींत होते, एकंदर धारण वाढती होती, परंतु त्या मानानें मजुरीचा दर वाढला नव्हता; यामुळें कारखानदारांस फायदा फार पडत होता. या काळांत मजूरसंघ स्थापित होऊन त्यांनीं संप केले अथवा संपाचा धाक घातला तर भरभराटीच्या काळांत कारखाना बंद

ठेवणें कठीण वाटून कारखानदार पगारवाढ करीत. याप्रमाणें भरभराट होती तों पावेतों मजूर संघांच्या मागण्या कबूल होत गेल्या आणि यामुळें मजूर-संघांचें महत्त्व व संख्या हीं वाढली. परंतु पुढें मंदीचे दिवस आल्याबरोबर बाजू उलटली. कारखानदारांस संघांचें भय वाटेनासें झालें व पगारवाढ करण्याची त्यास ताकदहि उरली नाहीं. यामुळें १९२२ सालच्या पुढें संप जास्त जास्त अयशस्वी होऊं लागले व हळूहळू संघांचें महत्त्व कमी होऊन त्यांतील सभासदांची संख्या ओसरूं लागली. अर्थात् मुंबई, कलकत्ता, जमशेदपूर इत्यादि ठिकाणींच मजूरसंघ कांहीं तरी महत्त्वाचे आहेत. इतर ठिकाणीं मजूरवर्गांत संघटनेचा जवळजवळ पुरताच अभाव आहे असें म्हटलें तरी चालेल. वर सांगितल्याप्रमाणें मजूरवर्ग अशिक्षित असल्यामुळें बाहेरील शिक्षित पुढाऱ्यांच्या मदतीशिवाय संघटनेचें कार्य नीटसें होऊं शकत नाहीं. तसेंच निदान हल्लींच्या काळांत तरी मजुरांचा पुरवठा मागणीपेक्षां अधिक असल्यामुळें संप एकजुटीनें यशस्वी करून दाखविणें हें सहसा घडून येत नाहीं.

महायुद्धापूर्वी उद्योगधंद्यांत मजुरांचा पुरवठा पुरा पडत नाहीं अशी तक्रार करण्यांत येत असे. खरें पाहतां अशी तक्रार चमत्कारिक दिसते. कारण, ज्या देशांत लोकसंख्येच्या वाढीचा प्रश्न महत्त्वाचा होऊन बसलेला आहे तेथें मजुरांचा तुटवडा पडावा हें कसें ? यांतील खरा प्रकार असा दिसतो कीं, मुंबई, कलकत्ता वगैरे कांहीं ठिकाणीं महायुद्धकालापूर्वी गिरण्या व कारखाने फार झपाट्यानें वाढत होते आणि मजुरांना मागणी बरीच होती; परंतु शहरांकडे येणाऱ्या मजुरांचा ओघ तितक्याच झपाट्यानें वाढलेला नसल्यामुळें सत्कृद्दर्शनीं त्यांचा तुटवडा आहे असें वाटत होतें. तसेंच जेथें—उदा० मळे व कोळशाचा खाणी येथें—मजूर फार दूरच्या प्रदेशांतून आणणें प्राप्त होतें अथवा जेथील मजुरीचे दर किंवा इतर परिस्थिति फारशी अनुकूल नव्हती, तेथें मजुरांची वाण भासणें साहजिक होतें. महायुद्धकालानंतर

ही परिस्थितीहि पुरती बदलली आहे. आतां मजुरांचा पुरवठा भरपूर होत आहे व गेलीं चारपांच वर्षें तर मंदीमुळें औद्योगिक शहरांतील बेकारीचें मान अतोनात वाढलें आहे.

शेतावर पोटाला पुरेसें मिळत नाहीं म्हणून इतर काम बघणाऱ्यांचाच आपला औद्योगिक मजूरवर्ग बनलेला आहे, हें वरील विवेचनावर कळून येईल. संताळ, गोंड वगैरे भुकेबंगाल वन्य जातींतील लोक अगदीं अल्प वेतनावरसुद्धा आसामांत जाऊन कायम राहतात. रंगून येथें गोद्यांत व तांदळाच्या गिरण्यांत काम करण्याकरितां आणि मलायांतील रबराचे व सीलोन-मधील चहाचे मळे यांवर काम मिळविण्याकरितां दरवर्षी मद्रास इलाख्यांतून मजुरांच्या झुंडीच्या झुंडी जातात. संयुक्तप्रांतांतून विशेषतः कलकत्ता येथें, पण इतर प्रांतांतहि मजूर पसरतात. रत्नागिरीचे मजूर मुंबईत तर आहेतच; शिवाय त्यांचा कराचींतहि आजकाल भरणा पुष्कळ आहे. या सर्वांची राहणी अत्यंत गरिबीची व वेतन अत्यल्प हें ठरलेलेंच; तथापि त्यांतल्यात्यांत अर्थात् फरक आहेत. परदेशांतील मळ्यांवर जाणाऱ्या मजुरांचें वेतन व परिस्थिति यासंबंधीं सरकाराकडून नियंत्रण केलें जातें; आणि म्हणून तेथून कांहीं वर्षांनीं चार पैसे पदरीं बांधून मजूर स्वदेशीं परतात. रंगूनमधील स्थिति आजपर्यंत बरी होती; तथापि अलीकडे निरनिराळ्या कारणांमुळें फार बिघडली आहे आणि मजूर-कमिशननें ब्रह्मदेशांतील हिंदी मजूरांच्या हित-संरक्षणार्थ एक स्वतंत्र अधिकारी हिंदुस्थान-सरकारनें नेमावा, अशी शिफारस केली आहे. आसामांतील मजुरीचे दर पूर्वी जे फारच कमी असत ते हल्लीं जरी थोडे वाढले आहेत तरी ते सरकारनें एक मंडळी नेमून नेहमी ठरवून देत जावे, अशी मजूर-कमिशननें शिफारस केली आहे. इतर ठिकाणचेहि मजुरीचे दर सारखेच आहेत, असें नाहीं. मजूर कमिशननें गोळा केलेल्या आंकडयांवरून मजुरीच्या दरांची सरासरी साधारणपणें संयुक्तप्रांतांत दरमहा रु. १५, बंगाल्यांत रु. २२·५ व मुंबई इलाख्यांत जवळजवळ रु. ३० पडते. पण ठिकठिकाणचे धारणीचें मान भिन्न असल्यामुळें राहणींत

आंकड्यांवरून वाटतो तेवढा फरक पडत नाहीं. साधारणपणें शेतकींत मजुरी पडेल त्याहून ती शहरांत कांहींशी जास्त पडते आणि शहरांतील मजुरांस थोडेसे पैसे घरीं पाठवितां येतात एवढेंच. परंतु इतर देशांप्रमाणें आपल्याकडे मजुरांच्या वेतनाचें मान वाढत आहे अथवा त्यांची स्थिति पूर्वींपेक्षां सुधारत आहे असें मात्र निःसंदेह म्हणतां येत नाहीं.

प्रकरण सहावें

चलनपद्धति, बँका व पतपेढ्या

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या ताब्यांत हिंदुस्थानचा बराच भाग आल्यानंतरहि कित्येक वर्षें हिंदुस्थानांतील चलनास पद्धतशीर स्वरूप देण्याचा प्रयत्न कंपनीनें केला नव्हता व निरनिराळ्या प्रदेशांत तेथील जुनीं नाणींच (उदाहरणार्थ उत्तरेंत मोंगलाई रुपया, मद्रास इलाख्यांत पगोडा) चालू होतीं. या सर्वांत एकसूत्रीपणा आणण्याचें मुख्य श्रेय मि. प्रिन्सेप् यांस देण्यांत येतें. यांनीं साधारणपणें १८२० पासून पुढें जिकडेतिकडे रुपया हेंच मुख्य चलनी नाणें सुरू करण्याची खटपट करून, रुपया जो पूर्वीं निरनिराळ्या प्रांतांत भिन्नभिन्न कसाचा व वजनाचा असे तो एकच प्रकारचा बनविला. मि. प्रिन्सेप् हे प्रथम कलकत्त्याच्या टांकसाळीचे दुय्यम अधिकारी होते. पुढें ते तेथील मुख्याधिकारी झाल्यावर १८३५ सालीं १८० ग्रेन वजनाचा व ठराविक कसाचा रुपयाच फक्त टांकसाळींत पाडला जाईल, असें कंपनी सरकारनें जाहीर केलें; आणि त्यापुढें हेच ठराविक प्रकारचे रुपये सर्वत्र चलनांत आले. हे रुपये पाडून घेण्याचा अधिकार टांकसाळींत चांदी नेणाऱ्या कोणाहि इसमास असल्यामुळें हिंदुस्थानांत रुपया हें प्रमुख चलनी नाणें असलेली रौप्यमानपद्धति अस्तित्वांत होती, असें म्हणतां येईल.

१८३५ पासून १८९३ पर्यंत या पद्धतींत कांहींच फरक पडला नाहीं; परंतु १८९३ सालच्या पूर्वी जवळजवळ वीस वर्षें या रौप्यमानपद्धतीचें आसन सारखें डळमळत होतें. याचें कारण सोनें व रुपें यांच्या भावांत पडूं लागलेली तफावत हें होय. आपल्याकडे मूल्यमापनांत एकाच धातूचा (रुप्याचा) उपयोग केला जात असे; परंतु ग्रेटब्रिटनशीं आपला व्यापार फार मोठ्या प्रमाणावर होता व तेथील व्यवहार सोन्याच्या नाण्यांत केले जात; आणि शिवाय विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, हिंदुस्थान-सरकारास दरसाल भरावें लागणारें सरकारी कर्जावरील व्याज, गोऱ्या नोकरांचीं वृद्धवेतनें, इंडिया ऑफिसचा खर्च इत्यादि सर्व बाबी पौंडांत बांधलेल्या होत्या. सोन्या-रुप्याच्या भावांत फरक पडला म्हणजे सहजच रुपया-पौंडाचें हुंडणावळीचे दर खालींवर होणार. चांदी सारखी स्वस्त झाली म्हणजे पौंडांत पैसे भरण्यास पूर्वीपेक्षां जास्त रक्कम उभारावी लागणार. अशा तऱ्हेनें १८७३ पासून पुढें वीस वर्षें रुपयाची खालावत असलेली हुंडणावळ ही विशेषतः हिंदुस्थान-सरकारस सारखी जाचत होती. हुंडणावळीचा जुना मामुली दर म्हणजे रुपयास दोन शिलिंग हा होता. १८७३ सालापूर्वींच तो थोडासा कमी घेऊन रुपयास सरासरी २३ पेन्स झाला होता, तो या वीस वर्षांत सारखा घसरत १८९३ सालीं रुपयास १६ पेन्सांवर आला. १८९३ पावेतों सर्व राष्ट्रें मिळून हा प्रश्न सोडवितील अशी कांहीं आशा होती. ती या सालीं पुरती नष्ट झाली व सोन्यारुप्याचा भाव स्थिरावण्याचेंहि कांहीं चिह्न दिसेना. तेव्हां शेवटीं टांकसाळींत रुपये पाडणें तात्पुरतें बंद केलें आहे, असें हिंदुस्थान-सरकारनें जाहिर केलें व अशा रीतीनें रौप्यमानपद्धतीचा शेवट झाला.

यापूर्वी सुमारें चाळीसपन्नास वर्षें हिंदुस्थान-सरकारचे फडणीस व हिंदुस्थानांतील कांहीं व्यापारी संस्था सोन्याचें चलनी नाणें प्रचारांत आणून हिंदुस्थानांत सुवर्णमानपद्धति प्रस्थापित करावी अशी योजना पुढें मांडीत असत, तेव्हां टांकसाळ बंद झाल्यावर सुवर्णमानपद्धति अमलांत येणार अशीच

सर्वांची अपेक्षा होती. १८९३पासून पुढें कांहीं वर्षें हुंडणावळीचा दर स्थिर ठेवण्याकडेच हिंदुस्थान-सरकार लक्ष देत होतें. पांच वर्षें याप्रमाणें सोळा पेन्सांवर हुंडणावळीचा दर राहिल्यावर १८९८ सालीं फौलर कमिशनची नेमणूक करण्यांत आली. या कमिशननें सोन्याचा सॉव्हरिन् हिंदुस्थानच्या चलनपद्धतींत आणावा व येथील टांकसाळींत सोन्याचीं नाणीं पाडण्याची सोय करून सुवर्णमानपद्धति प्रस्थापित करावी, अशी शिफारस केली. परंतु या कमिशनच्या अहवालानंतरचीं कांहीं वर्षें हिंदुस्थानांत दुष्काळ व प्लेग यांमुळें विशेष अडचणीचीं गेलीं; आणि त्यामुळें चलनपद्धतींत मोठा फरक घडवून आणणें शक्य झालें नाहीं. दरम्यान चांदीचा भाव फार उतरला होता व चांदी कोणीहि आणिल्यास त्याचे रुपये पाडून देणें बंद झालें होतें. यामुळें रुपयांतील चांदीची किंमत व रुपयाची किंमत यांचा कांहींच संबंध उरला नव्हता. रुपयाची किंमत केवळ एका सोन्याच्या पौंडाबरोबर पंधरा रुपये या हिशेबानें लागत होती. तेव्हां सोन्याचें चलनी नाणें प्रत्यक्ष जरी रूढ नसलें तरी हुंडणावळीच्या दराच्या द्वारें सुवर्णमानपद्धति १८९३ पासून आपल्याकडे सुरू झाली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. १८९३ च्या पुढील दहा वर्षांत सोन्याचें नाणें सुरू करण्याचा बेत असूनहि तसें अनेक कारणांस्तव न घडल्यामुळें त्या अवधींत हुंडया विकून अथवा खरेदी करून रुपया-पौंडाचा हुंडणावळीचा दर सोळा पेन्सांवर कसा स्थिर राखावयाचा याविषयीं बराच अनुभव हिंदुस्थान-सरकार व इंडिया ऑफिस यांस आला होता. तेव्हां साहजिकच अप्रत्यक्ष रीतीनें जर अशी सुवर्णमान-पद्धति सुरू झालीच आहे, तर सोन्याचे नाणें पाडून विशेष फायदा काय अशी शंका उपस्थित होऊं लागली; आणि १९०४ सालीं सोन्याचे नाणें पाडण्याचा जुना निश्चय पूर्णपणें मोडण्यांत आला.

ही १८९३ सालीं आपाततः अस्तित्वांत आलेली व पुढील दहा वर्षांतील अनुभवानुसार बनत गेलेली चलनपद्धति महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर कांहीं वर्षें टिकून होती. पण १९१६ नंतर जेव्हां चांदीचा भाव भराभर

वाढीस लागला तेव्हां कृत्रिम रीतीनें रुपया–पौंडाचा हुंडणावळीचा दर ठरविणें अशक्य झालें; व चांदीबरोबर रुपयाची किंमतहि वाढूं लागली. १९१७ सालीं हुंडणावळीचा दर सतरा पेन्सांवर गेला. परंतु याच्या खऱ्या वाढीस सुरुवात १९१९च्या आरंभीं झाली; व सेप्टेंबर १९१९मध्यें कांहीं दिवस रुपयाची किंमत २८ पेन्स होती ! तथापि जितक्या झपाट्यानें चांदीचा भाव चढला होता तितक्याच झपाट्यानें तो खालीं उतरला; आणि रुपयाचा भावहि पुनः डिसेंबर १९२०मध्यें अठरा पेन्सांवर येऊन पुढें तो कांहीं काळ पंधरा पेन्सपर्यंतहि पोंचला होता. १९१७ ते १९२४ या वर्षांत हिंदुस्थान-सरकारनें हुंडणावळीचा दर स्थिरावण्याकडे लक्ष पुरविलें नाहीं. देशांतील चलनी नाणें व नोटा यांच्या पुरवठ्याचें नियंत्रण करून धारण फार खालींवर न होऊं देण्याकडेच त्यांचें विशेष लक्ष असावें. पुनः कोणती पद्धति स्वीकारावी याचा विचार करण्याकरितां (१९२५ सालीं) हिल्टन् यंग कमिशन् नेमण्यांत आलें. या कमिशननें महायुद्धापूर्वीची पद्धति सोडून देऊन प्रत्यक्ष सोन्याचें नाणें न पाडतां परदेशीं पाठविण्याकरितां व्यापाऱ्यांस लागल्यास एका ठराविक भावानें सोनें पुरविण्याची सरकारनें व्यवस्था करून सुवर्ण-मानपद्धति प्रस्थापित करावी असें सुचविलें. या खेपेस जो वाद माजला तो मात्र चलनपद्धतीसंबंधीं नसून या कमिशननें सुचविलेल्या हुंडणावळीच्या दराबद्दल होता. कमिशनच्या मतें १८ पेन्सांस रुपया, हा दर कायम करावा असें होतें; व तोच हिंदुस्थान-सरकारनें मान्य केला. परंतु बऱ्याच हिंदी व्यापाऱ्यांचें व तज्ञांचें असें मत होतें कीं, हा दर कृत्रिम रीतीनें फुगलेला आहे; व तो कायम राखण्याचा हट्ट धरल्यास हिंदुस्थानांतील सर्व किंमती खालावून व्यापाऱ्यांचें व कारखानदारांचें अतोनात नुकसान होईल; आणि याप्रमाणें घडूनहि आलें. १९२७ पासून १९३१ पावेतों हिल्टन् यंग कमिशननें सुचविलेल्या योजनेप्रमाणें सुवर्णमानपद्धति अस्तित्वांत होती. परंतु गतवर्षी (१९३१) इंग्लंडनें त्या पद्धतीचा त्याग केल्यावर हिंदुस्थानासहि

ती सोडावी लागली; आणि पुढें कोणती स्वीकारली जाईल हेंहि आज अनिश्चित आहे.

चलनपद्धतीचा व व्यापारी तेजीमंदीचा फार निकट संबंध आहे. हा संबंध धारण खालींवर होऊन व्यापारांत फरक घडून आल्यामुळें दृष्टोत्पत्तीस येतो. गेल्या ८० वर्षांत हिंदुस्थानांत किंमतींचें चढउतार कसे झाले हें वर दिलेंच आहे (पृ. ४९–५१). १८७३ पासून १८९३ पर्यंत झालेले हुंडणावळीच्या दरांचे फरक क्रमाक्रमानें होत गेल्यामुळें त्यांचा परिणाम किंमतींवर व व्यापारावर प्रत्यक्ष कसा घडून आला हें सांगणें बरेंच कठीण आहे. यापुढें हिंदुस्थान देश जगांतील बहुतेक इतर देशांप्रमाणें सुवर्णमानपद्धती-वर असल्यामुळें एकंदर जागतिक फरकच येथें पडावे अशी अपेक्षा असावी. परंतु महायुद्धापूर्वी दोन दशकें इतर देशांपेक्षां बऱ्याच जास्त प्रमाणांत हिंदुस्थानांतील किंमती वाढल्या व त्यामुळें उद्योगधंद्यांच्या वाढीस कांहींशीं मदत झाली. तथापि या किंमतींच्या वाढीचें मूळ चलनपद्धतीच्या नियंत्रणांत नसावें. महायुद्ध व महायुद्धोत्तर काल यांत किंमतींचे चढउतार हिंदुस्थानांत इतर देशांच्या मानानें बरेच कमी झाले याचें कारण आपली चलनपद्धति नियंत्रित करणें शक्य होतें व त्याप्रमाणें ती नियंत्रित केली गेली हेंच होय. १९२५ ते १९२८ या कालांत मात्र हुंडणावळीच्या कृत्रिम दरामुळें आधींच प्रचलित असलेल्या मंदींत आणखी भर पडली हें निर्विवाद आहे

चलनपद्धतीचा व सरकारी जमाखर्चाचाहि संबंध कसा येतो हें वर सुचविलेंच आहे. १८७३ नंतरची खालावत असलेली हुंडणावळ व्यापारा-पेक्षां सरकालाच जास्त नडली. १८ पेन्स हाच दर ठरवावा असा आग्रह धरण्यांत इंग्लंडांतील सरकारी देणें देण्याची सुलभता हिंदुस्थानसरकारच्या फडणिसांच्या डोळ्यांसमोर प्रामुख्यानें होती यांतहि संशय नाहीं.

चलनाच्या पद्धतींवर धारण अवलंबून असते एवढेंच नव्हे, तर व्यापा-रास लागणाऱ्या सर्व देवघेवीच्या साधनांचें स्वरूप हें चलनपद्धति नियंत्रित करणारी सत्ताच बहुतेक देशांत ठरविते. कागदी नोटा काढण्यास हिंदुस्थान-

सरकारनें १८६२ सालीं सुरुवात केली; व महायुद्धकालांत कागदी चलन लोकांच्या बरेंच अंगवळणीं पडल्यामुळें गेल्या दहा वर्षांत रुपयांच्या ऐवजीं नोटांचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. चलनपद्धति कशी असावी, नाणीं कोणतीं पाडावीं अथवा नोटा कशा काढाव्या हें सर्व प्रथमपासून सरकारच ठरवीत आलें आहे. याशिवाय अलीकडील काळांत एकंदर पतीच्या व्यवहाराचा व्यापाराशीं व चलनपद्धतीशीं अत्यंत निकट संबंध येत असल्यामुळें या व्यवहाराची चलनपद्धतीशीं सांगड घालणें आवश्यक होऊन बसलें आहे. पण हें हिंदुस्थानांत कधींच झालेलें नाहीं. अगदीं प्रथमपासूनच आपल्या चलनपद्धतींत जर कांहीं मोठा दोष असेल तर तो हा कीं, तींत लवचिकपणा बिलकुल नाहीं—म्हणजे व्यापारी हंगामाच्या दिवसांत चलन आपोआप वाढून आडदिवसांत तें आपोआप कमी होण्याची सोय नाहीं. कागदी नोटांच्या नियंत्रणाचे कांहीं नियम याच्या आड येत; आणि याहिपेक्षां महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे पतीच्या व्यवहाराचें नियंत्रण इतर देशांत होतें त्याप्रमाणें तें करणारी कोणतीच संस्था, म्हणजे मध्यवर्ती बँक आपल्याकडे नाहीं हें होय.

हिंदुस्थानांत पतीचा व्यवहार जुन्या स्वरूपांत एकोणिसाव्या शतकापूर्वीच बराच परिणतावस्थेस पोंचलेला होता. सराफी व सावकारी पेढ्या सर्व मोठमोठ्या शहरीं प्रस्थापित झालेल्या असून हुंड्यांच्या द्वारें हिंदुस्थानभर त्यांचा व्यवहार चालत असे. मोठमोठ्या राजेरजवाड्यांची सावकारी त्या करीत असत, इतकें त्यांचें अमूप द्रव्यसामर्थ्य होतें. शिवाजीच्या काळचा सुरतेचा आत्माराम भूखण व क्लाइव्हला मदत करणारा मुर्शिदाबादेचा जगत्-शेठ यांचीं नांवें मशहूर आहेत. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभींच्या धामधुमीच्या काळांत या पेढ्या बऱ्याच खालावल्या; परंतु इंग्रजी अमल प्रस्थापित झाल्यानंतर त्यांजवर फारसा अनिष्ट परिणाम घडून आलेला नसावा; कारण वाढत्या अंतर्गत व्यापाराचा फायदा त्यांस मिळाला. मद्रास इलाख्यांतील चेट्टी, शिकारपूर टापूंतील मुलतानी व्यापारी व

सर्वगामी मारवाडी यांच्या व्यवहाराचें क्षेत्र सारखें वाढतच राहिलें. परंतु जुना व्यवहार कायम राखून जरी त्याचें क्षेत्र यांनीं वाढविलें, तरी नवीन प्रकारच्या पतीच्या व्यवहाराकडे त्यांचें लक्ष बिलकुल गेलेलें दिसत नाहीं. यामुळें बँकांच्या वाढत्या व्यवहारक्षेत्राबरोबर यांचे महत्त्व गेल्या पंचवीस-तीस वर्षांत बरेच कमी होऊं लागलें आहे. बँका स्थापन करण्यांत एतद्देशियांनीं कांहीं भाग कित्येक दशकें घेतला नाहीं. प्रथम ज्या बँका हिंदुस्थानांत स्थापिल्या गेल्या त्या सर्व युरोपियांच्याच होत्या. आरंभीं कलकत्त्यास बऱ्याच निघाल्या व त्यांचा तेथील युरोपीय व्यापाऱ्यांशींच संबंध येई. सन १८४०च्या सुमारास कलकत्ता, मुंबई व मद्रास येथें पुढें 'प्रेसिडेन्सी बँका' म्हणून ओळखिल्या जाणाऱ्या संस्थांस सुरुवात झाली. प्रथम या सर्व संस्थांत कंपनीचें थोडेसें भांडवल असे व सरकारी डिरेक्टरहि नेमिले जात. परंतु पुढें बँकांचा कारभार फार भानगडीचा होऊं लागल्यामुळें १८७६ च्या कायद्यान्वयें सरकारी भांडवल व डिरेक्टर काढून घेण्यांत आले. १८५० च्या पुढें वाढत्या परदेशी व्यापारामुळें हिंदुस्थानांत कांहीं परकीयांनीं बँका स्थापिल्या; आणि शिवाय बाहेरील बँकांनीं येथील प्रमुख व्यापारी शहरांत शाखा काढून व्यवहार करण्यास सुरुवात केली. १८६० मध्यें हिंदुस्थानांतील बँकांसंबंधीं पहिला कायदा करण्यांत आला; व यानंतर अमेरिकन् युद्धामुळें सुरू झालेल्या व्यापारी धामधुमीच्या काळांत, विशेषतः मुंबईस, एकदम सुमारें पंचवीस बँका स्थापन झाल्या. परंतु हीं विलक्षण सट्टेबाजीचीं चारपांच वर्षें गेल्यानंतर त्या सर्वच बुडाल्या. नवीन बँकांसच नव्हे, तर जुन्या बँकांसहि या वेळेस धक्का बसला; व प्रेमचंद रायचंदच्या अचाट व्यवहारांत गुरफटल्यामुळें मुंबईच्या प्रेसिडेन्सी बँकेवरहि जवळजवळ आपला कारभार गुंडाळण्याची पाळी आली.

या काळानंतर सरासरी पसतीसचाळीस वर्षें नवीन पद्धतीच्या बँका हिंदुस्थानांत फारशा निघाल्याच नाहींत. प्रेसिडेन्सी बँका व परदेशी एक्स्चेंज बँका

यांचाहि व्यवहार बेतानेंच वाढला. याचें मुख्य कारण मध्यंतरींची हुंडणावळीच्या दराची अनिश्चितता हें असावें. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभींचीं दुष्काळी वर्षें गेल्यावर हुंडणावळ स्थिरावून परदेशी व्यापार झपाट्यानें वाढूं लागला; आणि किंमती चढावयास लागून उद्योगधंद्यांस व शेतकऱ्यांस जरा बरे दिवस आले. १९०५ मध्यें स्वदेशी चळवळीस प्रारंभ झाला. या सर्व कारणांमुळें एतद्देशियांनीं काढलेल्या नवीन लहानमोठ्या बँका भराभर स्थापन होऊं लागल्या आणि कांहीं दिवस त्या भरभराटीस आल्या. परंतु बँकांच्या व्यवहारांत ही नवीन मंडळी तरबेज नव्हती, त्यामुळें त्यांच्याकडून चुका घडल्या. जुन्या बँकांनीं नव्या बँकांचा बींमोड करण्याचा प्रयत्न केला; आणि प्रेसिडेन्सी बँका व सरकार यांजकडून कांहींच साहाय्य न झाल्यामुळें १९१३ पुढील तीनचार वर्षांत या नवीन बँकांपैकीं बऱ्याचशा ढासळल्या. परंतु महायुद्धानंतर पुनः नवीन बँका निघूं लागल्या व गेल्या दहाबारा वर्षांत झालेली त्यांची प्रगति एकंदरींत समाधानकारक आहे.

१८७६ चा प्रेसिडेन्सी बँकांचा कायदा १९२० पर्यंत कायम होता. या बँकांकडे सरकारी शिल्लक व व्यवहार असे; आणि त्यांच्या बाह्य व्यवहारावर कायद्यान्वयें कांहीं निर्बंध घातलेले होते. या तीन बँका निरनिराळ्या असल्यामुळें व्यवहारांत एकसूत्रीपणा नव्हता; व त्यांनीं शाखा उघडण्याचें वगैरे कार्यहि झपाट्यानें हातीं घेतलें नव्हतें. तेव्हां १९२० सालीं या तिहींचें एकीकरण करण्यांत येऊन इंपीरियल् बँक स्थापिली गेली. या बँकेच्या व्यवहारावर घातलेले निर्बंध प्रेसिडेन्सी बँकांपेक्षां कमी कडक होते व तिजकडे सरकारी शिल्लकहि पूर्वींपेक्षां जास्त ठेवण्यांत येत आहे. याचबरोबर बँकेनें १०० नवीन शाखा पांच वर्षांत उघडल्या पाहिजेत, अशी अट घालण्यांत आली. ही अट बँकेनें योग्य मुदतींत पुरी केली. पण जरी इंपीरियल् बँक १९२० पासून अस्तित्वांत आली तरी ती मध्यवर्ती बँक नव्हे. कारण, तिजकडे चलनपद्धति व हुंडणावळ यांच्या नियंत्रणाचे कांहींच हक्क नाहींत; आणि तिचा सर्व व्यवहार इतर बँकांशीं चढाओढीनेंच चालतो. यामुळें मध्यवर्ती बँकेची उणीव

आज विशेष भासत आहे; तथापि ती बँक कशी असावी हा प्रश्न सुटला नसल्यामुळें ती अस्तित्वांत येणें लांबणीवर पडत आहे.

खेडेगांवांतील सर्व पतीचा व्यवहार सावकाराकडेच असतो; येथपर्यंत खाजगी बँका कधीं पोंचतच नाहींत. परंतु जेथें जेथें सहकारी पतपेढी आहे तेथें तिच्याकडे बराच व्यवहार येतो. लहानमोठ्या शहरांतून जुन्या वळणाच्या सावकारी पेढ्या आहेत. खेडेगांवांतील सावकारांना पैसा पुरविणें, शहरांखेड्यांतील लहानसहान उद्योगधंद्यांना व कारागीर-वर्गाला मदत करणें हें सर्व या पेढ्याच करितात. शिवाय अंतर्गत व्यापाराचा बराच भाग यांजकडे आहे; कारण पेढींचा व्यवहार व व्यापार यांत बँकांप्रमाणें ह्या पुरता फरक करीत नाहींत. यांचा बँकांशीं पूर्वी कांहींच संबंध नसे; पण अलीकडे मोठमोठ्या शहरांतील सावकार बँकांकडून पैसे काढणें व बँकांमार्फत आपल्या हुंड्या पटविणें हे व्यवहार करूं लागले आहेत. या सर्वांचा मिळून आजमितीस केवढा मोठा व्यवहार आहे हें सांगणें अशक्य आहे. परंतु तो एकंदरींत प्रचंड असला पाहिजे. बहुतेक सर्वच परदेशी व्यापार परकी एक्स्चेंज बँकांच्या हातांत आहे; यांत भाग घेणें इंपीरियल् बँकेस शक्य नाहीं. अंतर्गत व्यवहारांत इंपीरियल् बँकच प्रमुख आहे व तिच्याच बरोबरीनें एक्स्चेंज बँका व हिंदी बँका यांचा मिळून व्यवहार आहे.

५ लक्ष रुपयांहून अधिक भांडवल असलेल्या बँका (१९२९)

[टीपः—रुपयांचे आंकडे हजारांचे आहेत.]

प्रकार	संख्या	भांडवल (वसूल)	ठेवी
इंपीरियल् बँक	१	रु. ५,६२,५०	रु.७९,२४,२८*
हिंदी बँका	३३	रु. ७,८६,९७	रु.६२,७२,०३
एक्स्चेंज बँका	१८	......	रु.६६,६५,९१†
सहकारी बँका	२२	रु. १,३९,७६	रु.१०,९०,१६

* यांपैकीं सरकारी ठेवी रु. ७५,९,९७

† फक्त हिंदुस्थानांतील शाखांमधील ठेवी

प्रकरण सातवें

उपसंहार

एथपर्यंत हिंदुस्थानच्या अलीकडील आर्थिक इतिहासाच्या निरनिराळ्या अंगांचें स्थूल मानानें वर्णन झालें. आतां शेवटीं, इतर देशांच्या अर्वाचीन इतिहासांशीं तुलना केली असतां यांत विशेष असें कांहीं दिसून येतें कीं काय व या आर्थिक इतिहासाचे निरनिराळे असे भाग कांहीं कल्पितां येतील कीं काय, या प्रश्नाचा थोडक्यांत विचार करावयाचा. वर दर्शविल्याप्रमाणें आगगाडीच्या युगाचा प्रारंभ होण्यापूर्वींच परदेशी व्यापारास नवीन वळण लागण्यास व जुन्या उद्योगधंद्यांचा ऱ्हास होण्यास सुरुवात झाली होती. आगगाड्या चालू झाल्यावर हीच प्रवृत्ति अधिक बळावून कित्येक जुने धंदे फार लवकर नामशेष झाले. यापलीकडे विशेष झपाट्यानें असें कांहींच घडून आलें नाहीं. शेतकऱ्याची परिस्थिति जी थोडी बदलत होती ती या सर्व काळांत सारख्याच प्रमाणांत बदलत असावी. १८७६–१८७८ चे व एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरचे दुष्काळ आणि १९१८ सालचा इन्फ्ल्युएंझा यांसारख्या महान् आपत्ति मधूनमधून राष्ट्रावर कोसळत, त्यामुळें कांहीं काळ विशेष कठीण जाई; कोठें थोडी प्रगति झाली असेल तेथें पीछेहाट होई; पण थोड्या वर्षांत गाडें पुनः पूर्ववत् चालू लागे. महायुद्धामुळें उद्योगधंद्यांच्या वाढीस वांव मिळाला; परंतु महायुद्धांत पुढें पडलेलें पाऊल फारसें मागें न सरण्याचें कारण बहुतांशीं बदललेलें सरकारी धोरण हें आहे. निश्चित कालमर्यादेंतच बोलावयाचें म्हणजे असें म्हणतां येईल कीं, १८७५ पावेतों जुन्या उद्योगधंद्यांचा झपाट्यानें ऱ्हास होत गेला; त्यापुढील पंचवीस वर्षांत या ऱ्हासाचा वेग कमी होऊन नवीन प्रकारचे उद्योगधंदे व एकंदर यांत्रिक शक्तीचा उपयोग यांचा देशांत प्रसार होऊं लागला; व हीच प्रवृत्ति गेल्या तीस वर्षांत प्रामुख्यानें दृष्टोत्पत्तीस येत आहे.

इतर देशांशीं तुलना केली असतां आपल्या इतिहासाचें वैशिष्ट्य म्हणजे आपली अप्रागतिकता असेंच म्हणतां येईल. फार मोठा असा फरक घडून आला तो फक्त व्यापाराच्या क्षेत्रांत. आगगाड्या व रस्ते यांच्या वाढीमुळें देशाच्या कोन्याकोपऱ्यांतून माल बाहेर जाणें व बाहेरील माल विक्रीस येणें हें शक्य झालें आहे; आणि यामुळें जुन्या उद्योगधंद्यांवर व शेतकऱ्यांवर झालेले परिणाम मागें वर्णिलेच आहेत. कृषिपद्धति अथवा शेतकी आऊतें व अवजारें यांत जवळजवळ कांहींच फरक पडलेला नाहीं. शिवाय आपला कारागीर-वर्गहि इतका अप्रागतिक आहे कीं, त्यांनीं आपण कांहीं यांत्रिक साह्य घेऊन व आपल्या उत्पादनपद्धतींत कांहीं फरक करून यंत्रोत्पादित मालाशीं टक्कर देण्याचा कधींच नेटानें प्रयत्न केला नाहीं. याला सुरतेच्या जरतारी धंद्यासारखें एखादेंच अपवादात्मक उदाहरण सांगतां येईल. पण येथेंहि धंद्यास भरभराटीचे दिवस सरकारनें जकाती लादल्यानंतरच आले. नवीन पद्धतीच्या धंद्याचें स्वरूप काय याचें मागें विवेचन केलेंच आहे. फार मोठ्या प्रमाणावर चालणारे असे कापूस, पाट, लोखंड यांशिवाय आपल्याकडे दुसरे धंदेच नाहींत. बाकी यंत्रांचा प्रसार झाला आहे तो मुख्यत्वें आगगाड्यांचे व एंजिनियरिंग कामाचे कारखाने, छापखाने अशा प्रकारच्या किरकोळ व विशेषतः दुरुस्ती करण्याच्या कामांत, अथवा कापूस-पाटाचे गठ्ठे बांधणें, तांदूळ सडणें अशा हंगामी कामांत. हें काम दूरच्या प्रदेशांत होणें शक्यच नाहीं म्हणून तें आपल्याकडे होतें.

या अप्रागतिकतेचीं कारणें अनेक आहेत. देश गरीब म्हणून भांडवलाचा अभाव, लोक अशिक्षित म्हणून मजूरवर्ग अडाणी, सरकार परकीय म्हणून त्याचें धोरण आपल्या प्रगतीस विघातक, आणि निसर्गदत्त संपत्तींतहि बऱ्याच उणीवा. हा शेवटचा मुद्दा महत्त्वाचा आहे. कांहीं दृष्ट्या हिंदुस्थानदेश संपन्न आहे. हवापाण्याची विविधता व जमीनहि हरतऱ्हेची, यामुळें शेतकीची पैदास आपल्याकडे विपुल आहे. कारागीरवर्ग जुन्या परंपरेंत वाढलेला व कुशल, यामुळें जुन्या काळांत हा देश श्रीमंत व उद्योगधंद्यांत पुढारलेला

म्हणून गाजला तर त्यांत नवल नाहीं. परंतु गेल्या दीडशें वर्षांत सर्व जगभर जी औद्योगिक क्रांति घडून आली आहे तीमुळें याहून निराळ्या प्रकारच्या नैसर्गिक संपत्तीची इष्टता भासूं लागली आहे. जुन्या काळांत तलम कापड काढणें हें औद्योगिक प्रगतीचें मुख्य लक्षण समजलें जाई, तर आज लोखंड-कोळशाच्या बळावर उद्योगधंदे उभारणें यास खरें महत्त्व आलें आहे. परंतु आपल्याकडे कोळशाचा पुरवठा जरी मुबलक असला तरी तो हलक्या प्रतीचा व सर्व आडमार्गी आढळतो. खनिज लोखंड विपुल; पण त्याचे कारखाने उभारणें अगदीं अलीकडे शक्य झालें आहे. एकंदर खनिज संपत्ति फार कमी असून सोडा व ॲसिड तयार करण्यास लागणारे पदार्थ सांपडत नाहींत, यामुळें धातु व रासायनिक द्रव्यें तयार करण्याचे महत्त्वाचे कारखाने आपल्याकडे निघणें कठीण. कोळशाच्या अभावामुळें हिंदुस्थानच्या बऱ्याच भागांत यंत्रें चालविण्यास लागणारी विजेची अथवा वाफेची शक्ति फार महाग पडते; व आपल्या परिस्थितींतील हा दोष काढून टाकणें आज तरी शक्य दिसत नाहीं. अलीकडे ब्रह्मदेशांत कांहीं खाणींचा शोध लागला आहे; आणि त्यामुळें परिस्थिति जरी थोडीशी सुधारली असली तरी हे सर्वच प्रकारचे उद्योगधंदे एकसमयावच्छेदेंकरून व फार मोठ्या प्रमाणावर काढणें अवश्य असल्यामुळें आपलें पाऊल एकदम पुढें पडेल असें वाटत नाहीं. यांत फार मोठी अडचण आहे ती अशी कीं, इतर देशांत आधींच फार मोठ्या प्रमाणावर धंदे चालू असून हिंदुस्थानांतील गिऱ्हाइकी त्यांनीं पटकावलेली आहे. तेव्हां विशेष प्रयत्न केल्याखेरीज त्यांस हुसकून देऊन आपले धंदे स्थापणें शक्य नाहीं; आणि अशा प्रकारचा विशेष प्रयत्न करणें हें केवळ सरकारी धोरणावर अवलंबून आहे.

सरकारी धोरणाचा विचार करण्यापूर्वी दुसऱ्या एका महत्त्वाच्या विषयाचा व आपल्या मार्गांतील अडचणीचा विचार करणें जरूर आहे. हा विषय म्हणजे आपल्या लोकसंख्येची वाढ हा होय. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीं हिंदुस्थानची लोकसंख्या केवढी होती हें सांगणें

कठीण आहे. १८७२ पासून खानेसुमारी घेण्यास सुरुवात झाली. त्यापूर्वीचे खात्रीलायक आंकडे मिळत नाहींत. तथापि एकंदर उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून १८५० च्या नंतर लोकसंख्या वाढीस लागलेली असावी व हीच प्रवृत्ति तत्पूर्वी कांहीं कालपावेतों चालू असावी. अठरावें शतक सर्व हिंदुस्थानभरच धामधुमीचें गेलें; त्यामुळें या शतकांत लोकसंख्येच्या वाढीस वांव मिळाला नसावा. ब्रिटिश अमल प्रस्थापित होऊन लढाया बंद झाल्यावर नवीन जमीन लागवडीखालीं आली आणि लोकसंख्या वाढीस लागणें शक्य झालें. पण जोंपर्यंत कांहीं प्रदेशांत जमीनमहसुलाबाबत फार जुलूम होत होता तोंपर्यंत तेथें हें घडलें नसावें. तेव्हां स्थूलमानानें एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांतच हिंदुस्थानांतील लोकसंख्येच्या वाढीस विशेष सुरुवात झाली असें म्हणतां येईल. १८७२ पासून खानेसुमारीचे आंकडे आहेत ते येणेंप्रमाणें:–१८७२:२०·६२ कोटि; १८८१:२५·३९ कोटि; १८९१ : २८·७३ कोटि; १९०१ : २९·४४ कोटि; १९११:३१·५२ कोटि; १९२१:३१·८९ कोटि; व १९३१:३५·२८ कोटि (खानेसुमारीनें व्यापिलेला प्रदेश दरखेपेस वाढत असल्यामुळें या आंकड्यांचीं एकमेकांशीं सहज तुलना करतां येत नाहीं).

या आंकड्यांवरून एकदम कांहींच अनुमान करितां येणें शक्य नाहीं. कारण कीं, हिंदुस्थानांतील सर्वच भागांत लोकसंख्या सारखी वाढली नाहीं. त्रावणकोर संस्थान अथवा पूर्व बंगाल यासारख्या भागांत ही वाढ झपाट्यानें होत आहे. कारण, हे प्रदेश सुपीक व दुष्काळांच्या कचाटींतून सुटलेले असून येथें नवीन लागवडीखालीं येण्याजोगी जमीनहि होती. आसाम प्रांतांत वाढ झाली याचें कारण म्हणजे हा प्रदेश अगदीं वन्य जातींनीं व्यापिलेला. ब्रिटिश अमलाखालीं आल्यावर तेथें चहाचे मळे स्थापिले गेले; आणि त्या निमित्तानें बाहेरून बरेच मजूर आसामांत जाऊन स्थायिक झाले. दुसरें असें कीं, आसामांतील बंगाललगतच्या भागांत बरेचसे बंगाली शेतकरी नवीन वसाहत करण्यास जाऊं लागले. पश्चिम पंजाबांतील नवीन

काळ्यांखालील वसाहतींच्या प्रदेशांत तर लोकसंख्येची वाढ अतोनात होणें साहजिक होतें. उलटपक्षीं, संयुक्त प्रांत, बिहार, पूर्व बंगाल वगैरे बहुतेक प्रदेशांत वाढ अत्यंत हळूहळू होत आहे. आधींच दाटी फार झालेली व नवीन जमीन फारशी नाहीं, तेव्हां यांत वाढ न होणें स्वाभाविक आहे; आणि महाराष्ट्र, बुंदेलखंड, कर्नाटक, पश्चिम पंजाब वगैरे विशेष दुष्काळग्रस्त व कंगाल प्रदेशांत प्रथम लोकसंख्या वाढणें व दुष्काळ आला असतां ती एकदम कमी होणें हा प्रकार आळीपाळीनें चाललेला दृष्टोत्पत्तीस येतो. एकंदर हिंदुस्थान देशाचा विचार केला असतां गेल्या साठ वर्षांतील वाढीच्या प्रमाणांत फरक कसा पडत गेला हें पुढील आंकड्यांवरून कळून येईल. लोकसंख्येतील वाढः—१८७२—१८८१:३० लक्ष; १८८१—१८९१: २४३ लक्ष; १८९१—१९०१:४१ लक्ष; १९०१—१९११:१८७लक्ष; १९११—१९२१:३७ लक्ष; आणि १९२१—१९३१:३४० लक्ष. वरवर पाहतां यांत असें दिसून येईल कीं, एका दशकांत हिंदुस्थानांत लोकसंख्येची वाढ होते तर दुसऱ्या दशकांत ती खुंटते, असें हें चक्र सुरू आहे. ब्रह्मदेशाच्या आंकड्यांचा यांतच समावेश झालेला आहे. तेथें सारखी वाढच होत आलेली आहे. तेव्हां ते आंकडे वजा केल्यास वाढीचें प्रमाण कमी-अधिक होणें प्रस्तुत हिंदुस्थानांतील लोकसंख्येविषयीं विशेषच ठळक रीतीनें दिसून येईल. हें प्रमाण कमीअधिक होण्याचीं कारणें महशूरच आहेत. १८७६—७८, १८९५—९६ व १९००—१९०१ चे दुष्काळ व १९१८ चा इन्फ्लुएंझा यांमुळें त्या त्या शतकांतील लोकसंख्येची वाढ खुंटलेली दिसते. महाराष्ट्रासारख्या टापूंत तर या दशकांत लोकसंख्या घटलेलीच आहे. या एकंदर हालचालीवरून निश्चित अनुमानें काढणें कठीण आहे. एवढें मात्र लक्षांत घेण्याजोगें आहे कीं, दुष्काळामुळें अथवा इन्फ्लुएंझामुळें मृत्युसंख्या वाढते ती विशेषतः गरीब व दुष्काळग्रस्त अथवा अत्यंत दाट वस्ती असलेल्या टापूंतच. तेव्हां असेंहि म्हणतां येईल कीं, हिंदुस्थानांतील लोकसंख्येची सर्वसाधारण प्रवृत्ति वाढण्याची आहे; परंतु, प्रांताप्रांतांतील

उत्पादनसामर्थ्य भिन्न असल्यामुळें ही वाढ कमीअधिक प्रमाणांत होते आणि दुष्काळ अथवा रोगाची मोठी सांथ यासारखी एखादी आपत्ति देशावर कोसळली म्हणजे लोकसंख्येची बेसुमार वाढ ठिकठिकाणीं छाटली जाते.

मूळ लक्षांत घेण्याजोगा मुद्दा हा कीं, युरोपांत अलीकडे दिसून येत असलेली प्रवृत्ति आपल्याकडे कांहींच दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीं. तेथें मृत्यु-संख्येचें प्रमाण वैद्यकशास्त्रांतील प्रगतीमुळें व जनतेची राहणी सुधारल्यामुळें सारखें कमी होत आहे. तसेंच संततिनियमनाच्या उपायांचा अवलंब केल्यामुळें अथवा इतर कारणांनीं जननसंख्याहि कमी होत आहे. प्रारंभीं जननसंख्येपेक्षां मृत्युसंख्येचें प्रमाण जास्त लवकर खालीं उतरत असल्यानें लोकसंख्या वाढत राहिली. परंतु अलीकडे उलटा प्रकार दिसून येतो; व त्यामुळें हल्लीं कोणत्याच युरोपीय देशांतील लोकसंख्या वाढती नाहीं. मुलें कमी होऊन त्यांपैकीं कमी मृत्युमुखीं पडणें हें केव्हांहि सर्वच दृष्टींनीं हितावह आहे; आणि आपली एकंदर परिस्थिति पाहतां लोकसंख्या न वाढणें हेंच बरें. परंतु यापैकीं कांहींच घडून येत नाहीं. आपली जनन-संख्या व मृत्युसंख्या या दोन्ही जगांतील बहुतेक इतर देशांपेक्षां फार मोठ्या असून त्या दोहींतहि अलीकडील काळात विशेष फरक घडून येत असलेला दिसत नाहीं. आपली अवाढव्य लोकसंख्या व तिची सतत होत असलेली वाढ हाच हिंदुस्थानचा मुख्य प्रश्न आहे. आपली गरिबी लोक-संख्येचाच परिणाम आहे; यामुळेंच दरमाणशीं वहीत जमीन फार थोडी पडते व कृषिपद्धतींत कोणतीहि मोठी सुधारणा करणें अशक्य होतें. पूर्व बंगाल व उत्तर बिहार या टापूंत दर चौरस मैलास जवळजवळ साडेसहाशें माणसें असें प्रमाण पडत असून इतकी दाटी पृथ्वीवरील कोण-त्याहि कृषिप्रधान प्रदेशांत आढळत नाहीं. तथापि केवळ दाटीवरूनच लोक-संख्या बेसुमार वाढली असें म्हणतां येत नाहीं. कोंकणांतील दाटी २३०च असली तरी लोकसंख्येचा बोजा तेथील शेतकीस सहन होत नाहीं, हें उघड

आहे. आपली लोकसंख्या मोठी व ती बहुतेक शेतकीवर अवलंबून आहे. उद्योगधंद्यांत किती थोडीं माणसें गुंतलीं आहेत हें मागें सांगितलेंच आहे; तेव्हां ते कितीहि झपाट्यानें वाढले तरी जमिनीवरील बोजा कमी होण्याचें फारसें चिह्न नाहीं. या प्रश्नास तोडहि कांहीं दिसत नाहीं. संतति-नियमनाच्या उपायांचा प्रसार आपल्या देशांत मोठया प्रमाणावर होणें आज तरी अशक्य आहे. तेव्हां आधींच मोठी असलेली लोकसंख्या आणखी थोडी तरी वाढत राहणार असें गृहीत धरून चालणें अवश्य आहे.

कोणत्याहि देशाच्या आर्थिक इतिहासांत सरकारी धोरण हें महत्त्वाच समजलें पाहिजे. त्यांतल्यात्यांत हिंदुस्थानांत तर तें विशेषच महत्त्वाचें होय; कारण, गेल्या शतकांत येथें उत्पन्न झालेली परिस्थिति अगदीं चमत्कारिक होती. राजसत्ता पुरतेपणीं परकी; आणि हिंदी लोक यांत्रिक युगास, यांत्रिक उत्पादनास, शास्त्रीय शोधांस व प्रचंड व्यापारास अगदीं नवखे होते. तेव्हां यांत्रिक युगाचा परिणाम हिंदुस्थानावर कशा प्रकारें होणार व किती जलद होणार हें बहुतांशीं सरकारी धोरणावर अवलंबून होतें. व्यापार व उद्योगधंदा यासंबंधीं सरकारी धोरणाचें मुख्य गमक म्हणजे अनिर्बंध आर्थिक व्यवहार हेंच होतें. या शतकांत इंग्लंडांत प्रस्तुत तत्त्वाचा पुरस्कार करणाऱ्या अर्थशास्त्राचें वर्चस्व होतें व तें हिंदुस्थानास सहजच लागू करण्यांत आलें. इतकेंच नव्हे, तर हिंदुस्थानचा परकीय व्यापार वाढणें हें इंग्लंडच्या फायद्याचें असल्यामुळें व्यवहाराचें क्षेत्र वाढेल अशी शक्य तोंवर उपाययोजना करण्यांत आली. सडका सुधारणें व लोहमार्ग सुरू करणें याच्या बुडाशीं कापसाचा व्यापार वाढावा ही बुद्धि होती. सरकारनें या काळांत जर विशेष काळजी कशाविषयीं घेतली असेल तर ती कोणत्याहि प्रकारच्या जकाती वाढूं न देणें व आगगाड्यांची वाढ शक्य तितक्या भराभर करणें या विषयीं होती. इतर बाबींत जरी सरकारनें अगदीं तटस्थ वृत्ति स्वीकारिली, तरी लोहमार्ग सरकारी जोखमीनें बांधणें ही मूळ धोरणास अगदीं विसंगत अशी गोष्ट त्यांनीं धडाडीनें हातीं घेतली.

१९०० साल पावेतों आगगाड्यांवर कांहीं नफा सुटत नसतांहि लोहमार्ग बांधण्याचें काम चालूच होतें. आगगाड्यांमुळें दुष्काळनिवारणाचें कार्य बरेंच झालें ही गोष्ट वेगळी; परंतु लोहमार्गाचा मूळ उद्देश सहजगत्या हिंदी माल बाहेर जावा व परदेशी माल आंत यावा हाच होता. याचा परिणाम असा झाला कीं, हिंदी आर्थिक घटनेवर नवीन परिस्थितीचा आघात फार जोरानें झाला. आपल्या नागर कारागीरवर्गावर याचे परिणाम फारच अनिष्ट झाले. आपल्या ग्रामसंस्था इतक्या जुनाट व बळकट असतांहि या नवीन परिस्थितींत त्या टिकूं शकल्या नाहींत; व त्यांना टिकविण्याचा प्रयत्नहि कांहीं झाला नाहीं.

पुढेंहि ही तटस्थ वृत्ति सरकारनें तशीच कायम राखिली. कालवे बांधणें हें मात्र अपवादात्मक झालें. उद्योगधंद्यांस मदत करणें हें अगदीं चुकीचें समजलें जाई; व लॉर्ड मोर्ले यांनीं १९०७ मध्यें देखील मद्रास सरकारास औद्योगिक खातें उघडूं दिलें नाहीं. कारण पूर्वीपासूनचाच समज हा कीं, हिंदुस्थानानें पक्का माल विकत घ्यावा व कच्चा पुरवावा. तथापि शेतकीलाहि विशेष अशी मदत कांहीं झाली नाहीं. लॉर्ड कर्झन् यांच्या काळापर्यंत या बाबतींत सरकार प्रायः स्तब्धच होतें, असें म्हटलें तरी चालेल. त्यानंतर शेतकीखातीं प्रांतोप्रांतीं निघालीं व कांहीं संशोधनकार्य होऊं लागलें. जंगलखात्याचें सर्व लक्ष इमारती लाकूड व इतर किफायतशीर उत्पन्न काढण्याकडे होतें. जंगलें हीं वैरण अथवा लाकूडफाटा पुरविण्याच्या दृष्टीनें शेतकऱ्यांस कशीं उपयोगी पडतील याचा विचार त्यांनीं कधींच केला नाहीं. किंबहुना तो अजूनहि होत नाहीं. तसेंच मध्यवर्ती बँक निर्माण करून हिंदी पतव्यवहारास नीट वळण लावणें अथवा जपानप्रमाणें सरकारी एक्स्चेंज बँका काढणें व एतद्देशीय बँकांस उत्तेजन देणें हेंहि कधीं केलें गेलें नाहीं. संरक्षक जकाती लादणें हें तर शक्यच नव्हतें. तथापि उत्पन्नाकरितांसुद्धा लहानशी जकात बसविली गेली तरी हिंदी उद्योगधंद्यांस तिजपासून कांहीं फायदा न मिळावा म्हणून त्यांजवरहि लागलाच तितका कर लादण्यांत आलेला आहे.

ही परिस्थिति महायुद्धाच्या सुरुवातीपर्यंत अशीच टिकली. परंतु महायुद्ध-कालांत हिंदुस्थानांतल्याहिंदुस्थानांत दारूगोळा व युद्धोपयोगी इतर साहित्य तयार करण्याची अडचण पडूं लागल्यामुळें सरकारलाच येथील उद्योग-धंद्यांची वाण नडली; आणि कांहीं उद्योगांस उत्तेजन देण्याचा घाईनें प्रयत्न करण्यांत आला. तसेंच हिंदी लोकमतास आतां कांहींसा जास्त मान मिळूं लागल्यामुळें औद्योगिक कमिशन् नेमिलें गेलें. महायुद्धोत्तर कालांत मुख्य फरक पडला म्हणजे जकातींच्या धोरणांत जकात–कमिशननें मर्यादित स्वरूपाचें का होईना पण संरक्षक धोरण स्वीकारावें, अशी शिफारस केली; व ती सरकारनें मान्य केली. त्याप्रमाणें लोखंड, पोलाद, कापूस, जरतार, आग-काड्या, कागद, साखर, रासायनिक द्रव्यें इत्यादि अनेक धंद्यांत जकात–मंडळामार्फत चौकशी होऊन त्यांस संरक्षक जकातींचा फायदाहि देण्यांत आला आहे; आणि यापुढें संरक्षक जकातींचें हें प्रमाण सारखें वाढतच जाणार असा रंग दिसत आहे. परंतु उद्योगधंदे व शेतकी यासंबंधींच्या इतर धोरणांत जसा फरक पडून यावा तसा अद्यापि आलेला नाहीं. औद्यो-गिक कमिशनच्या शिफारशी नवीन राज्यघटनेंत निरनिराळ्या प्रांतिक सरकारांनीं अमलांत आणावयाच्या होत्या. पण पैशाच्या व इतर अडचणीं-मुळें त्यांनीं विशेष असें कांहींच केलें नाहीं. शेतकी कमिशनच्या शिफारशीं-पैकींहि एक बृहत्-संशोधक-मंडळ स्थापण्यापलीकडे कांहीं झालें नाहीं आणि लवकर कांहीं होईल असें वाटत नाहीं. आपली आजची परिस्थिति पाहतां मोठ्या उद्योगधंद्यांची फारशी झपाट्यानें वाढ होईल, असें वाटत नाहीं. कांहीं झालीच तर ती जमशेदपूर, कलकत्ता वगैरे विवक्षित टापूंतच होईल. एरवीं बहुजनसमाजाचा व्यवसाय म्हणजे छोट्या प्रमाणावर शेतकी अथवा कारागिरी धंदा हाच आणखी कित्येक दशकें राहणार हें उघड आहे. दिवसेंदिवस इतर देशांतील शास्त्रीय प्रगति व मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादन यांच्या जोरापुढें हिंदी शेतकऱ्यास व कारागिरास टिकाव धरणें अशक्य होऊं लागलें आहे. तेव्हां छोट्या शेतीस उपयोगी पडती अशा सुधारणा

घडवून आणणें म्हणजे लहान लहान तलाव वगैरे बांधून पाणीपुरवठा करणें, गुरांच्या पैदाशीकडे लक्ष देणें, शेतकऱ्यास लाकूडफाटा व गुरचराई यासंबंधीं अधिक सोय करणें, सावकाराच्या कचाटयांतून त्यास सोडविणें, कृषिपद्धतींत, बियाणांत वगैरे त्यास झेपेल अशा सुधारणांचा प्रसार करणें, सहकार्यानें विक्री-खरेदीस उत्तेजन देणें इत्यादि अनेक गोष्टी साधण्याकडे प्रथमतः सरकारनें अधिक लक्ष पोंचाविलें पाहिजे. कारागीर-वर्गासंबंधींहि अनेक गोष्टी करण्यासारख्या आहेत. सरकारी खातीं व राष्ट्रीय पैसा यांचा विनियोग या कार्याकडे झाला पाहिजे. तात्पर्य, राष्ट्राच्या आर्थिक घटनेचा व व्यवहाराचा सर्वांगीण विचार करून सरकारनें आपलें धोरण व्यवस्थित आखून त्याचा नेटानें पिच्छा पुरविणें अवश्य आहे. आपला देश गरीब, अडाणी व अशिक्षित लोकांचा; आपला सर्व समाज विस्कळित; आणि प्रत्येक उत्पादक घटक लहान व असहाय असा आहे. इतर देशांतहि संघटना व सरकारी मदत यांचें महत्त्व आजकाल फार वाढलें आहे. मग आपल्याकडे तर त्याशिवाय तरणोपायच नाहीं हें उघड आहे.



विषयसूची